

ARTYKUŁY

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2019.15>

DARIUSZ K. CHOJECKI
(Uniwersytet Szczeciński)

ZRÓŻNICOWANIE KIERUNKÓW ODPLYWU LUDNOŚCI Z ROLNICTWA
NA POMORZU ZACHODNIM W LATACH 1928–1929

Słowa kluczowe: Landflucht, wieś, migracje, prowincja pomorska, Provinz Pommern, dwudziestolecie międzywojenne, taksonomia wrocławska

TŁO

Zjawisko tzw. ucieczki ze wsi (niem. *Landflucht*) stało się przedmiotem żywego zainteresowania w Niemczech – szczególnie we wschodnich prowincjach Prus¹ – na początku XX w., kiedy to w Rzeszy z całą siłą uwidocznił się proces przechodzenia od państwa rolniczego do państwa przemysłowego². Dyskusja nad nim, choć już mniej intensywna, trwała także w dobie rządów narodowo-socjalistycznych. Dotykała ona spraw politycznych, społecznych i gospodarczych, stanowiąc przedmiot wielu polemik i studiów, czym zajął się również piszący te słowa³. Dla tematu naszej rozprawy istotne jest to, że pod koniec lat dwudziestych ubiegłego stulecia, w dobie wielkiego kryzysu ekonomicznego, szczególnie na Pomorzu Zachodnim, uwidocznił się jak nigdy dotąd wzmożony odpływ ludności wiejskiej, przede wszystkim sił pomocniczych zatrudnionych w rolnictwie. Zjawisko „Landflucht”, w związku z którym pozosta-

---

¹ Landesarchiv Greifswald, Rep. 60, Nr. 1911, k. 785–797, memoriał nadprezydentów o sytuacji we wschodnich prowincjach Rzeszy z 15 I 1929 r.; por. Andrzej BROŻEK, *Memoriał nadprezydentów prowincji wschodnich z 1929 r.*, Przegląd Zachodni, R. 25: 1969, nr 5–6, s. 380–389; idem, *O potrzebie badań procesów etniczno-demograficznych tzw. Ostflucht na terenach między Wisłą a Odrą i Nysą Łużycką*, [in:] Jerzy J. WIATR [et al.], *O potrzebach i perspektywach polskich nauk o przeszłości*, Kwartalnik Historyczny, t. 76: 1969, nr 2, s. 420–423.

² Klaus J. BADE, *Vom Auswanderungsland zum Einwanderungsland? Deutschland 1880–1980*, Berlin 1983; idem, *Massenwanderung und Arbeitsmarkt im deutschen Nordosten von 1880 bis zum Ersten Weltkrieg*, Archiv für Sozialgeschichte, Bd. 20: 1980, s. 265–323. Pod koniec XIX w. we wschodnich prowincjach państwa Prusy osłabła emigracja zamorska, zyskały zaś na znaczeniu wewnątrzpaństwowe ruchy migracyjne.

³ Dariusz SZUDRA, *Ludność pruskiej prowincji Pomorze. Przemiany w ruchu naturalnym i migracyjnym w latach 1914–1939*, Szczecin 2005, s. 236–288.

wało „zwyczajowe” oddawanie nadwyżek ludności miastom, szczególnie dużym, tym razem przybrało rozmiary wielce niepokojące pracodawców i władze; przyczyniło się istotnie do depopulacji wielu obszarów wiejskich, co także odzwierciedliło się w spadku poziomu populacji w kilkunastu powiatach ziemskich (*Landkreis*) Pomorza Zachodniego, w większości położonych we wschodniej części regionu (Ostpommern – rejencja koszalińska)⁴. Siłą rzeczy prowadziło ono do perturbacji na wiejskim rynku pracy, a jego skutki były najbardziej odczuwalne dla średnich i dużych gospodarstw rolnych, których właściciele, mając na uwadze spadającą rentowność swych przedsiębiorstw, byli z kolei żywotnie zainteresowani pozyskiwaniem tańszych sezonowych robotników, głównie pochodzących z zachodnich terenów byłego Królestwa Kongresowego oraz Galicji (Polacy, w mniejszej mierze Ukraińcy)⁵. Ówczesni obserwatorzy podkreślali, że wbrew obiegowym opiniom racjonalizacja prowadzenia gospodarstw rolnych i ich mechanizacja nie mogły być głównymi czynnikami wypychającymi rodzimą ludność ze wsi, skoro oba procesy były powiązane z intensyfikacją rolnictwa, która z kolei wymagała kolejnych rąk do pracy. Zasadniczy problem polegał na rozwarciu się nożyc cen na produkty przemysłowe i rolnicze, co odbijało się na płacach robotników rolnych i skutkowało w dobie poinflacyjnej nowym zadłużeniem wielu gospodarstw rolnych⁶. Do tego dochodziło jeszcze usezonowanie wiejskiego rynku pracy powiązane z maksymalizacją zysków i minimalizacją kosztów, nie wspominając już o trudach pracy na roli w porównaniu z zajęciami miejskimi. Na interesującym nas obszarze opisana sytuacja rodziła napięcia społeczne, którym towarzyszyło rozgoryczenie i poczucie beznadziei, czyniąc podatnymi na agitację skrajnych sił politycznych⁷ wielu pozostałych tu robotników

⁴ Wprowadzenie w tematykę rozwoju ludnościowego Pomorza Zachodniego w okresie międzywojennym dają: Dariusz K. CHOJECKI, Andrzej GIZA, Edward WŁODARCZYK, *Demografia – społeczeństwo – gospodarka. Atlas gmin Pomorza Zachodniego w 1939 roku*, Szczecin 2017, s. 16–40 (broшуra). Zob. też *Ekonomiczne i demograficzne problemy Pomorza Zachodniego w świetle niemieckich materiałów źródłowych z lat 1926–1932*, wstęp i opr. Bogdan DOPIERAŁA, Poznań 1959.

⁵ Bogusław DREWNIĄK, *Robotnicy sezonowi na Pomorzu Zachodnim 1890–1918*, Poznań 1959; Anna PONIATOWSKA, *Polskie wychodźstwo sezonowe na Pomorzu Zachodnim 1918–1939*, Poznań 1971.

⁶ Na temat uwarunkowań funkcjonowania rolnictwa i zjawisk kryzysowych zob. Józef STANIELEWICZ, *Kolonizacja wewnętrzna na Pomorzu Zachodnim w latach 1919–1939*, Szczecin 1969, s. 53–59; Hermann SCHMIDT, *Die Landwirtschaft von Ostpreussen und Pommern. Geschichte, Leistung und Eigenart der Landwirtschaft in den ehemals ostdeutschen Landesteilen seit dem Kriege 1914–1918 und bis Ende der dreißiger Jahre* (Marburger Ostforschungen, Bd. 36), Marburg/Lahn 1978, s. 49–55.

⁷ Landesarchiv Greifswald, Rep. 60, Nr. 2393, k. 50–53, raporty powiatowych komisji o nastrojach wśród rolników – pismo Izby Rolniczej prowincji pomorskiej do naczelnego prezydenta prowincji pomorskiej z 16 I 1933 r.

rolnych, często nazywanych *Arbeiter zweiter Klasse*⁸. Podgrzewała też nastroje nacjonalistyczne w obliczu tzw. polskiego niebezpieczeństwa⁹, które zdaniem komentatorów miało rzekomo grozić reslawizacją pozostałych przy Rzeszy po pierwszej wojnie światowej wschodnich ziem¹⁰. Tych kilka informacji powinno pozwolić lepiej zrozumieć powody przeprowadzenia na szeroką skalę badania ankietowego nad zjawiskiem emigracji ludności wiejskiej na Pomorzu Zachodnim w okresie od 1 I 1928 do 30 VI 1929 r. Jego organizacją zajęła się zachodniopomorska Izba Rolnicza (Landwirtschaftskammer). Badanie dostarczyło unikatowe dane o cechach statystycznych 15,8 tys. osób opuszczających wieś. Informacje te stanowią podstawę źródłową dla niniejszego artykułu. Wagę zjawiska, *post factum*, potwierdza studium podróźnicze (*Studienreise*) nad przyczynami „Landflucht” w Niemczech, przeprowadzone pod auspicjami Międzynarodowego Urzędu Pracy w Genewie i Międzynarodowego Instytutu Rolnictwa w Rzymie¹¹. Celem podróży inspekcyjnej, odbytej w maju 1931 r., stały się Saksonia i Pomorze Zachodnie. Warto odnotować, że przed wyruszeniem w teren inspektorów zapoznano z wynikami badań nad emigracją ludności wiejskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1928–1929, a ich działania wspierało pruskie ministerstwo rolnictwa¹².

CEL, PRZEDMIOT, ZAKRES, METODY I STAN BADAŃ

Celem artykułu jest zweryfikowanie z użyciem taksonomii wrocławskiej i metod kartograficznych ustaleń na temat zróżnicowania i specyfiki kierunków emigracji z rolnictwa w obrębie Pomorza Zachodniego w dobie nasilenia się tzw. ucieczki ze wsi pod koniec lat dwudziestych ubiegłego stulecia.

⁸ Landesarchiv Greifswald, Rep. 60, Nr. 2416, k. 34, komunikat komórki prasowej naczelnego prezydium prowincji pomorskiej z 13 V 1931 r.

⁹ J. STANIELEWICZ, op.cit., s. 44–52; Włodzimierz STĘPIŃSKI, *Uwagi do genezy pojęcia tak zwanego polskiego niebezpieczeństwa na Pomorzu Zachodnim*, [in:] *Pomerania Ethnica. Mniejszości narodowe i etniczne na Pomorzu Zachodnim*, red. Marzen GIEDROJĆ, Janusz MIECZKOWSKI, Szczecin 1998, s. 43–50.

¹⁰ Szerzej zob. Dariusz K. CHOJECKI, „Volk ohne Jugend”. *Strach przed starością demograficzną narodu niemieckiego (a młodością polskiego) na przykładzie poglądów Friedricha Burgdörfera*, [in:] *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*, t. 2: *Aspekty społeczno-kulturowe*, red. Agnieszka JANIĄK-JASIŃSKA, Katarzyna SIERAKOWSKA, Andrzej SZWARC, Warszawa 2016, s. 293–310.

¹¹ *Die Landflucht in Deutschland. Ergebnisse einer Studienreise von Dr. H. Böker und F. W. Bülow im Monat Mai 1931 in den Provinzen Pommern und Sachsen und im Freistaate Sachsen* (Internationales Arbeitsamt und Internationales Landwirtschaft-Institut. Studien und Berichte, Reihe K, Nr. 12.), Genf 1933; Landesarchiv Greifswald, Rep. 60, Nr. 2416, k. 46v–49v, streszczenie wyników podróży H. Bökera i F. W. Bülowa – pismo pruskiego ministerstwa rolnictwa do naczelnych prezydentów w Szczecinie i Magdeburgu oraz prezesów rejencji szczecińskiej, koszalińskiej, stralsundzkiej, merseburskiej, magdeburgskiej i erfurckiej z 4 VII 1931 r.

¹² Landesarchiv Greifswald, Rep. 60, Nr. 2416, k. 34–36.

W badaniach nad tym fragmentem migracji wychodzimy z założenia George'a W. Barclaya, że „Demography is concerned with the behavior of the aggregate (or some of its parts), and not with the behavior of individuals”¹³. Wprawdzie społeczno-przestrzenne aspekty emigracji były już przedmiotem zainteresowania Wernera Jacobiego w jego pracy z roku 1930¹⁴, ale autor ukazał je w kontekście dużych jednostek administracyjnych wchodzących w skład prowincji Pomorze, tj. rejencji stralsundzkiej, szczecińskiej i koszalińskiej, lub wybranych powiatów, mimo że dysponował indywidualnymi danymi dla przynajmniej kilkuset gmin¹⁵, zagregowanymi również dla wszystkich powiatów ziemskich w liczbie 28 (zob. mapa 1). Spostrzeżenie to nie rości sobie prawa do krytyki, natomiast ma wskazać na trudności związane z jednoczesną analizą wielu zmiennych, na jakie musiał się natknąć przywołany autor, co też wyjaśnia jego podejście metodologiczne w przedstawianiu tematu, tj. analizowanie danych na poziomie trzech rejencji czy czterech wyselekcjonowanych powiatów podszczecińskich i – z uwagi na ówczesny stan wiedzy¹⁶ – posługiwanie się subiektywnym kryterium delimitacyjnym w poszukiwaniu przestrzennych różnic i podobieństw występujących między nimi¹⁷. Tak czy inaczej W. Jacobi starał się odkrywać prawidłowości strukturalno-przestrzenne zjawiska emigracji. Najważniejsze wyniki jego ustaleń, przejęte przez naukę i publicystykę, przyjdzie zaprezentować w kontekście własnych ustaleń w dalszej części artykułu. Niestety przeprowadzone kwerendy archiwalne nie przyniosły odnalezienia pierwotnego materiału źródłowego, którego opracowaniem tabelarycznym w podziale na powiaty i rejencje, na nasze szczęście, zajął się Joseph Kurig, konsultant W. Jacobiego¹⁸. Opublikował on wyniki grupowania danych,

¹³ Ciekawe rozważania na temat „utraconych” i „odzyskanych” związków badań demograficznych z przestrzenią geograficzną można znaleźć w pracy: Paul R. Voss, *Demography as a Spatial Social Science*, Population Research Policy Review, vol. 26: 2007, no. 5, s. 457–476, DOI: 10.1007/s11113-007-9047-4; cyt. za: *ibid.*, s. 458.

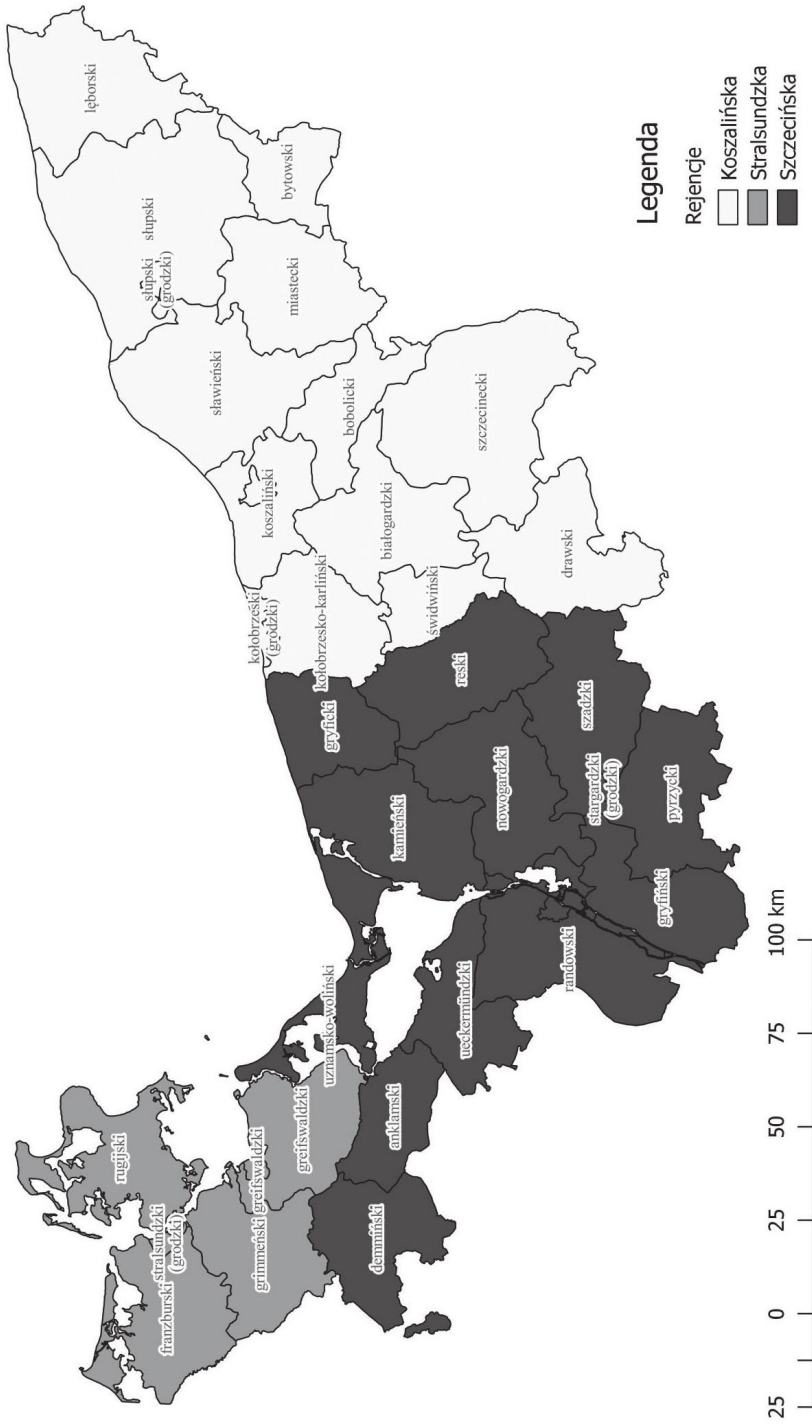
¹⁴ Werner JACOBI, *Die Abwanderung der Landbevölkerung Pommerns, vornehmlich der Kreise Randow, Greifenhagen, Saatzig und Pyritz in der Zeit vom 1.1.1928 bis 30.6.1929*, Greifswald 1930.

¹⁵ *Ibid.*, s. 8 (*Vorwort*).

¹⁶ W 1913 r. ukazała się praca polskiego antropologa Jana Czekanowskiego, której nowatorskie założenia można było wykorzystać do grupowania obiektów. Jednak dopiero w drugiej połowie lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku numeryczne metody taksonomiczne zdobyły sobie popularność (zob. niżej – „Wprowadzenie do metody”).

¹⁷ Kryterium subiektywne w wyodrębnieniu grup podobnych do siebie powiatów zastosował np. Kazimierz Wajda, ustalając na podstawie różnych wskaźników „rejony” społeczno-ekonomiczne w rolnictwie Pomorza Gdańskiego na przełomie XIX i XX w. Zob. Kazimierz WAJDA, *Wieś pomorska na przełomie XIX i XX wieku. Kwestia rolna na Pomorzu Gdańskim*, Poznań 1964, s. 88–95.

¹⁸ Por. W. JACOBI, *op.cit.*, s. 8.

Mapa 1. Podział administracyjny Pomorza Zachodniego przed 1 X 1932 r.

z krótkim wstępem¹⁹. Stanowią one, powtórzmy, podstawę źródłową niniejszego artykułu, w którym wykonano klasyfikację taksonomiczną dla 28 powiatów ziemskich prowincji Pomorze przeprowadzoną pod kątem analizy struktury kierunków emigracji z rolnictwa, by uzyskać bardziej zróżnicowany obraz tego wybranego fragmentu zjawiska w porównaniu z przedstawionym przez W. Jacobiego.

Jak wspomniano, główną metodą zastosowaną w pracy jest grupowanie wielozmienne z użyciem taksonomii wrocławskiej, które szczegółowo omówiono w dalszych partiach artykułu: „Wprowadzenie do metody” i „Kroki procedury badawczej”. Kilka słów wyjaśnienia należy się tutaj wykorzystanej metodzie kartograficznej, która pozwala ukazać analizowane zjawiska w przestrzeni geograficznej i zarazem ułatwić ich percepcję. W artykule zamieszczono dwie mapy o numerach 1 i 3, do których wytworzenia zastosowano metodę chorochromatyczną (jakościową) i jedną mapę o numerze 2, którą przygotowano, sięgnąwszy po dwie metody, tj. kartogramu dla wielkości wyrażonych na skali ilorazowej i pogrupowanych na podstawie metody Georga Jenksa oraz kartodiagramu dla wielkości strukturalnych ukazanych w kontekście ich rozmiarów absolutnych (ilościowe). Za podkład rastrowy posłużyła mapa administracyjna Pomorza Zachodniego zamieszczona w *Atlasie gmin Pomorza Zachodniego w 1939 roku*²⁰. Czytelnik zainteresowany aspektami tworzenia map tematycznych szersze informacje na ten temat znajdzie np. w pracach takich autorów, jak: Menno-Jan Kraak i Ferjan Omerling²¹, Jacek Paślawski (red.)²² czy Przemysław Bieček²³. Natomiast pewnego komentarza uzupełniającego wymaga konstrukcja „finalnej” mapy tematycznej poświęconej kierunkom odpływu z rolnictwa (mapa 3). Otóż przygotowano ją w ten sposób, żeby ukazać zarówno skupienia pierwszego rzędu analizowanego zjawiska, jak i te, które wydzielono po weryfikacji metodą naturalnego podziału (zobacz dalsze uwagi metodyczne: „Kroki procedury badawczej”). Tym ostatnim nadano jednolitą barwę i deseń, natomiast w przypadku pierwszych zastosowano jednolitą barwę, zmieniając tylko odpowiednio rozstaw desenia dla powiatów wydzielonych z tego samego skupienia pierwszego rzędu.

---

¹⁹ *Die Abwanderung aus der Landwirtschaft der Provinz Pommern. Statistische Erhebung in der Zeit vom 1.1.1928 bis 30.6.1929 unter besonderer Berücksichtigung der Abwanderungsgründe* (dalej cyt. ALPP), bearb. v. Joseph KURIG, Stettin [1930].

²⁰ D. K. CHOJECKI, A. GIZA, E. WŁODARCZYK, op.cit., arkusz 2.

²¹ Menno-Jan KRAAK, Ferjan OMERLING, *Kartografia. Wizualizacja danych przestrzennych*, tł. Wiesława ŻYSZKOWSKA, Warszawa 1998.

²² *Wprowadzenie do kartografii i topografii*, red. Jacek PAŚLAWSKI, Wrocław 2006.

²³ Przemysław BIECEK, *Odkrywać! Ujawniać! Objasniać! Zbiór esejów o sztuce prezentowania danych*, Warszawa 2016.

Właściwie poza badaniami Friedricha Tamśa nad odpływem osób uzdolnionych z dziesięciu wsi powiatu lęborskiego nie dysponujemy danymi na temat kierunków emigracji z wiejskich obszarów Pomorza Zachodniego²⁴. Główny Urząd Statystyczny Rzeszy i Pruski Krajowy Urząd Statystyczny w Berlinie nie prowadziły tego rodzaju ewidencji ruchów ludności, ograniczając się do podania w spisach powszechnych informacji o miejscu urodzenia (*Gebürtigkeit*), na podstawie których można tylko z grubsza oszacować kierunki przemieszczeń (do 1925 r.), ponadto bez rozróżnienia na tereny wiejskie i miejskie. Ostatnie wyniki tej statystyki podano dla lat 1914–1925 w podziale na rejencje i miasta liczące sobie powyżej 100 tys. mieszkańców²⁵, by móc przede wszystkim uzyskać informacje o napływie ludności z terenów utraconych przez Rzeszę po pierwszej wojnie światowej²⁶. Warto nadmienić, że dzięki uprzejmości Pruskiego Krajowego Urzędu Statystycznego, który przed brakiem udostępnił materiały źródłowe, Hans Müggenburg miał możliwość ukazania na podstawie rzeczonyj statystyki kierunków napływu ludności do powiatów rejencji koszalińskiej²⁷, co pozwoliło autorowi artykułu sformułować określone wnioski w odniesieniu do wschodnich rubieży Pomorza Zachodniego.

ŹRÓDŁO I JEGO PRZYDATNOŚĆ DO BADAŃ

Organizacją badania zajęła się zachodniopomorska Izba Rolnicza z siedzibą w Szczecinie. Przekazała ona stosowne ankiety do „Landratur” (starostw powiatowych), które z kolei podjęły się kolportażu materiałów do jednostek terytorialnych najniższego szczebla, tj. kilku tysięcy gmin, często jednowioskowych. Ciężar pozyskiwania danych spoczywał na ich naczelnikach (*Gemeindevorsteher*), którzy też w 1/4 stanowili główne źródło informacji (w 2/3 – pracobiorcy, a w pozostałej części – pracodawcy). Subiektywizm ankietowanych mógł zatem kłaść się cieniem na jakości danych²⁸. Należy jednak

²⁴ Friedrich TAMSS, *Über die Abwanderung Jugendlicher aus Ostpommerschen Dörfern*, *Zeitschrift für Ostforschung*, Jg. 2: 1953, H. 2, s. 263–275.

²⁵ *Statistik des Deutschen Reichs*, Bd. 401: *Die Bevölkerung nach dem Wohnsitz bei Ausbruch des Krieges*, Berlin 1928, s. 436–439.

²⁶ Zob. Karl KELLER, *Umfang und Richtung der Wanderungen zwischen den preußischen Provinzen in den Jahren 1871 bis 1925*, *Zeitschrift des Preussischen Statistischen Landesamtes*, Jg. 70: 1931, s. 273–291. Oszacowanie kierunków odpływu i napływu zostało wykonane na podstawie statystyki urodzenia i oczekiwanego trwania życia. Ustalenia K. Kellera odnoszą się do całych prowincji; pomijają w zasadzie aspekty zróźnicowania wewnątrzregionalnego.

²⁷ Hans MÜGGENBURG, *Die Bevölkerungsverteilung im Reg.-Bez. Köslin*, Leipzig 1935. Z wyników K. Kellera i H. Müggenburga skorzystał: Gehrard RINGEL, *Die Landflucht aus Ostpommern. Eine Untersuchung über den Umfang der Abwanderung aus dem Reg.-Bez. Köslin in der Zeit vom 1.12.1905 bis zum 16.6.1925. Richtung, Gründe und Folgen der Landflucht*, Osterwieck–Harz–Berlin 1939.

²⁸ Por. ALPP, s. 2, 11; W. Jacobi, *op.cit.*, s. 11–13.

pamiętać, że ówczesne gminy wiejskie²⁹, także po zlikwidowaniu w 1927 r. obszarów dworskich (*Gutsbezirke*)³⁰, tworzyły z reguły niewielkie, zwarte terytorialnie społeczności, w których przepływ informacji sąsiedzkiej był dobry. Ponadto masowość materiału, na co zwrócił już uwagę W. Jacobi, pozwalała oczekiwać wzajemnego znoszenia się błędów na korzyść ujawniania się tendencji centralnej rozpatrywanego zjawiska. Badanie, zgodnie z oczekiwaniami pracodawców i władz, miało opisać i wyjaśnić palący problem ucieczki ze wsi, a precyzyjniej – z rolnictwa, by móc efektywniej przeciwdziałać rozwojowi „Landflucht”. W związku z tym pominięto w nim przemieszczenia ludności ze wsi do wsi w obrębie Pomorza Zachodniego, innymi słowy migracje między majątkami, a zatem ruchy, które musiały przyjmować pokaźne rozmiary szczególnie na obszarach z dominacją wielkiej własności ziemskiej. Ponadto uwagę skoncentrowano na charakterystyce sił roboczych, nie wykazawszy większego zainteresowania dla mniej znaczącego liczbowo odpływu właścicieli (*Besitzer*) i wspólnie z nimi emigrujących (*Mitabgewanderte*), których zbiorowość rozpatrywana łącznie liczyła nieco ponad tysiąc osób, podczas gdy pozostałych, przypomnijmy, 15,8 tys. W zestawieniach tabelarycznych wyróżniono dwie kategorie wychodźców: 1) osoby wiodące w emigracji (*Hauptabgewanderte*), które opuszczały wieś indywidualnie lub jako głowy rodzin; 2) osoby wspólnie emigrujące (*Mitabgewanderte*), spośród których znajdowały się dzieci, żony, a także inni członkowie rodzin. Można powiedzieć, że pierwsza kategoria składała się z „czynnych” emigrantów, druga zaś z „biernych”, aczkolwiek trzeba sobie zdawać sprawę, że decyzja o opuszczeniu miejsca zamieszkania u wychodźców emigrujących w grupie mogła zapadać w drodze ustalenia wspólnego stanowiska. Tak czy inaczej informacje o kierunkach odpływu podano dla osób wiodących w emigracji.

Jak wspomniano, władze Izby Rolniczej nie były zainteresowane ukazaniem przemieszczeń ludności do innych wsi na Pomorzu Zachodnim, traktując rzecz całą tak, jakby nie było w ogóle wewnątrzregionalnej konkurencji o pracownika, zapewne by nie zaogniać sytuacji wewnątrz korporacji³¹. Wprawdzie w strukturze kierunków emigracji ujęto „wieś” w kategorii „inne miejscowości”, ale uczyniono to w pozaregionalnym, ogólnoniemieckim kontekście. Należy podkreślić, że dane o kierunkach wychodźstwa zebrano od miejsco-

²⁹ Zob. *Gemeindelexikon für den Freistaat Preußen. Nach dem endgültigen Ergebnis der Volkszählung vom 16. Juni 1925 und anderen amtlichen Quellen unter Zugrundelegung des Gebietsstandes vom 1. Oktober 1932*, Bd. 4: *Provinz Pommern*, Berlin 1932.

³⁰ Zob. Karl ALBRECHT, *Die preussischen Gutsbezirke*, *Zeitschrift des Preussischen Statistischen Landesamts*, Jg. 67: 1927, s. 354–355, 393–404.

³¹ Oficjalnie przyjęto stanowisko, że ruchy migracyjne pomiędzy obszarami wiejskimi Pomorza Zachodniego nie będą rozpatrywane, gdyż nie są one związane z utratą sił roboczych w rolnictwie regionu. Por. ALPP, s. 2.

wych osób, których wiedza mogła się rozmiąć ze stanem faktycznym, dajmy na to w wypadku, gdy dany emigrant nie docierał do deklarowanego celu swej wędrówki lub ów cel stanowił dla niego tylko punkt tranzytowy, o czym nie zawsze musiano wiedzieć w rodzinnej czy lokalnej wspólnocie, szczególnie w sytuacji zerwania więzi. Ponadto rejestracja interesujących nas ruchów migracyjnych nie była pełna z powodu nie objęcia badaniami powiatów grodzkich (*Stadtkreis*), na których obszarze również – choć nie tak licznie jak w powiatach ziemskich – funkcjonowały gospodarstwa rolne³². Tak czy inaczej powiaty grodzkie pojawiają się w strukturze kierunków emigracji pod nazwą *Kreisfreie Städte*. Ówczesnie zaliczały się do nich takie jednostki administracyjne, jak: Stralsund, Greifswald (rejencja stralsundzka), Szczecin, Stargard (rejencja szczecińska), Kołobrzeg, Koszalin i Słupsk (rejencja koszalińska), liczące sobie powyżej 20 tys. mieszkańców. W naszym opracowaniu, za wyjątkiem wielkomięjskiego Szczecina, są one nazywane „średnimi miastami”, co zresztą jest zgodne z terminologią używaną w niemieckich badaniach statystycznych³³.

Dane o kierunkach odpływu ludności z rolnictwa Pomorza Zachodniego opublikowano w podziale na dziewięć kategorii – cztery „wewnętrzne”, bo odnoszące się do regionu, i pięć „zewnętrznych”. Dodajmy, że osoby wiodące z rolnictwa rozpatrywane *en bloque* najczęściej wybierały jako cel imigracji Berlin (28,7%), małe (23,4%) i średnie (14,8%) miasta w regionie, a także Szczecin (10,8%) oraz inne miasta położone poza Pomorzem Zachodnim (9,9%). Oczywiście w zdezagregowanej przestrzeni geograficznej rozkład poszczególnych kategorii wyborów nie był równomierny (zob. tabela 1).

CHARAKTERYSTYKA EMIGRACJI W UJĘCIU WERNERA JACOBIEGO – ZARYS

W analizie wybranych aspektów ruchów wędrówkowych ludności W. Jacobi zwrócił uwagę na różnice pomiędzy rejencjami prowincji pomorskiej, wychodząc od kształtowania się poziomu absolutnej liczby osób emigrujących z rolnictwa. W ciągu półtora roku z najmniejszej rejencji stralsundzkiej wyemigrowało 1213 osób, z najbardziej zaludnionej – szczecińskiej: 6538, wreszcie z najrozleglejszej obszarowo – koszalińskiej: 8059. Zastanawia to, że W. Jacobi nie zrelatywizował tych danych, choć zdawał sobie sprawę z wpływu powierzchni i zaludnienia jednostek administracyjnych na rozwój zjawi-

³² Zob. *Statistik des Deutschen Reich* (dalej cyt. SDR), Bd. 412, H. 1: *Landwirtschaftliche Betriebszählung. Die Hauptergebnisse in den kleineren Verwaltungsbezirken der Länder des Deutschen Reichs*, Berlin 1929, s. 29–35.

³³ Por. Wilhelm FELD, *Die Mittelstädte Altpreußens in ihrer Bevölkerungsentwicklung zwischen 1858–1900 mit besonderer Berücksichtigung des Verhaltens der Beiden Geschlechter und mit Ausblicken auf die Methodik und die Ergebnisse der Statistik der Binnenwanderungen im allgemeinen*, Dresden 1906, s. 3–4.

ska³⁴. Gwoli ścisłości, uczynmy to, wykorzystując jako podstawę porównań dane spisowe z 16 VI 1925 r. o liczbie czeladzi wiejskiej i pozostałych sił pomocniczych w rolnictwie³⁵. Okazuje się wówczas, że największą intensywnością odznaczała się emigracja z rolnictwa na obszarach rejencji koszalińskiej, gdzie na każde 100 osób personelu rolniczego przypadało przeciętnie 5,2 wychodźcy, mniejszą – rejencja szczecińska (3,9), a najmniejszą – stralsundzka (1,5), na obszarze której dominowała niepodzielnie w strukturze użytkowanej rolniczo ziemi wielka własność ziemska prowadząca intensywną gospodarkę³⁶. Stało to w ostrej opozycji do poglądów Maxa Seringa o wyludniającym działaniu gospodarstw obszarnczych³⁷, jak słusznie zauważa W. Jacobi. Dla całego Pomorza Zachodniego interesujący nas wskaźnik wyniósł równo cztery.

W świetle ustaleń W. Jacobiego³⁸ zachodnie obszary regionu (rejencja stralsundzka), zamożniejsze, najmniej dotknięte „Landfluchtem” i pozostające pod przemożnym wpływem wielkiej własności ziemskiej, odznaczały się stosunkowo dużym udziałem migracji o charakterze rodzinnym. Charakter tych migracji miał istotny wpływ na to, że w odpływie z rolnictwa dominacja osób dwudziestoletnich, szczególnie dwudziestolatek, a także kawalerów i panien, nie była tam aż tak bardzo widoczna, jak na obszarze rejencji szczecińskiej (kawalerowie) czy koszalińskiej (panny). Ponadto w zachodniej części regionu wśród opuszczających rolnictwo byli ponadprzeciętnie reprezentowani rzemieślnicy, nadzorcy, rządcy etc., czyli osoby z reguły uprzednio wiążące swój byt z funkcjonowaniem wielkiej własności ziemskiej, a w kierunkach odpływu, szczególnie wśród czeladzi i wolnych robotników, największą popularnością cieszyły się małe i średnie miasta (na obszarze rejencji stralsundz-

³⁴ W. JACOBI, op.cit., s. 14–16.

³⁵ Obliczenia na podstawie ALPP, s. 11.

³⁶ Nie ulega wątpliwości, że uwarunkowania klimatyczno-glebowe i komunikacyjne oraz bliskość rynku zbytu (Szczecin, Berlin) dawały możliwość prowadzenia bardziej intensywnej gospodarki rolnej na Pomorzu Przednim (*Vorpommern*) oraz Tylnym (*Hinterpommern*) w jego południowo-zachodniej części, w czym istotną rolę odgrywały również zaszczości historyczne. Zachodnia część regionu odznaczała się dominacją wielkiej własności ziemskiej (niespotykaną na innych obszarach Rzeszy za wyjątkiem sąsiedniej Meklemburgii). Jej przedstawiciele – junrzy o pochodzeniu szlacheckim albo mieszczańskim – dysponowali z reguły większym kapitałem inwestycyjnym, prowadząc duże gospodarstwa rolne powyżej 100 ha. W 1925 r. udział tych ostatnich w ogólnej powierzchni zakładów rolnych i leśnych przekroczył 60% w takich powiatach, jak: greifswaldzki (78,1%), franzburski, rugijski, demmiński, grimmeński, anklamski oraz reski – jedyny w tej grupie położony na wschód od Odry. Zob. SDR, Bd. 412, H. 1, s. 29–35; *Wirtschafts- und Verkehrsgeografischer Atlas von Pommern*, bearb. v. Werner WITT, Stettin 1934, s. 11–20 (szczegółowe wprowadzenie w zagadnienia związane z jakością gleb, stosunkami klimatycznymi, zalesieniem, strukturą upraw i produkcji rolnej).

³⁷ Zob. Julius LANGERSTEIN, *Die Entvölkerung des platten Landes in Pommern von 1890 bis 1905 und ihre Ursachen*, Greifswald 1912; D. SZUDRA, op.cit., s. 269–283.

³⁸ Zob. W. JACOBI, op.cit., s. 13–37.

kiej nie było ośrodka wielkomejskiego), przy czym Szczecin był stosunkowo rzadko obierany za cel migracji. Innymi słowy, ruchy wędrownicze miały tam bardziej lokalny wymiar, co w głównej mierze było uwarunkowane lepszą sytuacją zarobkową i gęstszą siecią miejską. Tego samego nie można powiedzieć w odniesieniu do słabo zaludnionej rejencji koszalińskiej (Ostpommern), najbardziej dotkniętej „Landfluchtem”, na której obszarze dochody ludności rolniczej należały do najniższych w Rzeszy³⁹, nie wspominając już o rentowności gospodarstw rolnych prowadzących z reguły swoją działalność na nieurodzajnych ziemiach⁴⁰.

Mimo oddalenia od Berlina, to właśnie z rejencji koszalińskiej wypływał największy strumień osób udających się poza granice Pomorza Zachodniego, głównie do stolicy państwa lub na jej obrzeża. Z Ostpommern pochodziło też najwięcej wychodźców wybierających jako cel podróży miasta położone na zachodzie Niemiec, aczkolwiek ich udział był stosunkowo niewielki. Regułą było to, że Berlin i Szczecin faworyzowały osoby młode, stanu wolnego, najczęściej wywodzące się z posyłek, czeladzi wiejskiej i wolnych robotników, a także rzemieślnicy, na co wpływ miały ich kwalifikacje zawodowe (za wyjątkiem rejencji stralsundzkiej – zob. wcześniejszą uwagę). Szczecin był licznie wybierany przez ludność wiejską z pobliskich mu powiatów, dla której ważnym magnesem przyciągającym obok wyższych zarobków, głównie w podszczecińskim przemyśle, była chęć życia po miejsku szczególnie widoczna u kobiet, przy czym w odpływie ludności z Ostpommern ta przyczyna nie miała już takiego znaczenia; zdecydowanie na pierwszy plan wysuwały się tu niskie zarobki.

Przewaga w migracjach młodych osób, kawalerów i panien – szczególnie widoczna na obszarze rejencji szczecińskiej, a pozostająca w związku z poziomem zatrudnienia wolnych robotników – nie była aż tak wyraźnie zarysowana w wypadku małych i średnich miast, dokąd najczęściej udawali się starsi robotnicy deputatowi wraz z rodzinami. Zjawisko to przybrało największe rozmiary w rejencji koszalińskiej, czemu sprzyjał utrzymujący się tam jeszcze w największym stopniu „postfeudalny” system posyłek, który determinował dłuższe pozostawanie dzieci przy rodzicach, i świadczyło o krótkodystansowym charakterze migracji tej kategorii zawodowej czy osób w stanie małżeńskim, co zapewne było uwarunkowane względami mentalnościowymi (większa roztropność w podejmowaniu decyzji o zmianie miejsca zamieszkania, kalkulacja kosztów przenosin, mniejszy stres adaptacyjny w porównaniu

³⁹ J. STANIELEWICZ, op.cit., s. 15.

⁴⁰ Landesarchiv Greifswald, Rep. 60, Nr. 2391, k. 210–213, o sytuacji w rolnictwie we wschodniej części prowincji pomorskiej – Izba Rolnicza prowincji pomorskiej do ministra do spraw wyżywienia i rolnictwa, pismo z 24 I 1929 r.; Nr. 1912, k. 273–276, o trudnych warunkach rozwoju gospodarki na obszarze gospodarczym Słupska – pismo burmistrza Słupska do naczelnego prezydenta prowincji pomorskiej z 16 IX 1931 r.

z dużym miastem, bliskość miejsca pozwalająca zachować „wspierające” więzy krewne i towarzyskie).

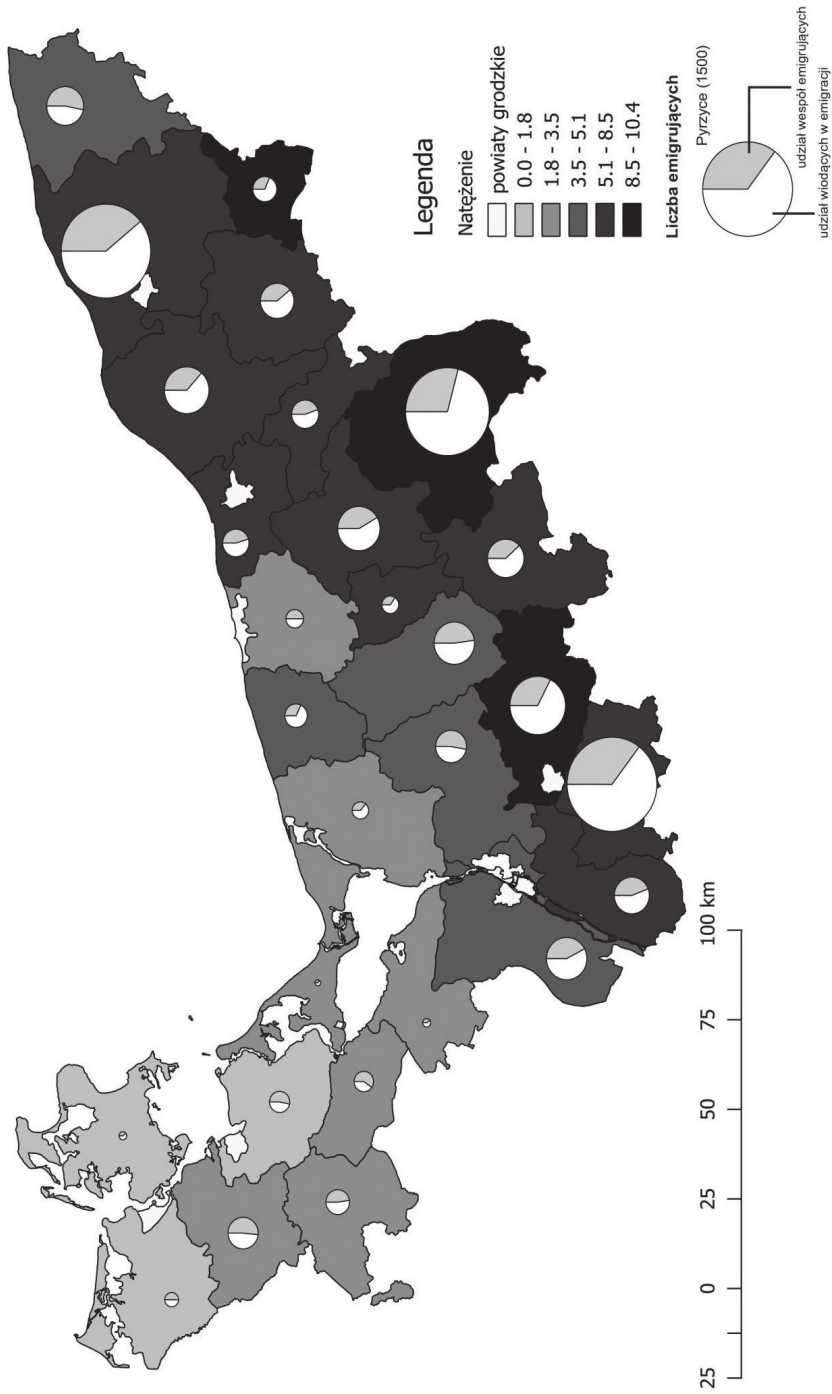
INTENSYWNOŚĆ EMIGRACJI Z ROLNICTWA
W ZDEZAGREGOWANEJ PRZESTRZENI

Werner Jacobi sugerował, co potwierdzają wyliczone wskaźniki dla rejencji (zob. s. 95), pewnego rodzaju kaskadę w intensywności odpływu ludności z rolnictwa; im dalej na wschód regionu, tym więcej osób miało uczestniczyć w emigracji. Trudno nie zgodzić się z tą generalizacją, natomiast należy pamiętać, że wcale nie musiała ona oznaczać równomiernego kształtowania się czy stopniowych zmian zjawiska w zdezagregowanej przestrzeni złożonej z mozaiki powiatów⁴¹. Wydzielwszy dla tych ostatnich pięć grup natężenia emigracji z rolnictwa na podstawie popularnej rekurencyjnej metody Georga Jenksa (najmniejsza wariancja w grupie)⁴², okazuje się, że obszar rejencji stralsundzkiej był dość homogeniczny pod względem niskiej częstotliwości odpływu z rolnictwa; trzy powiaty z czterech zostały sklasyfikowane w jej najniższym przedziale (zob. mapa 2). Natomiast obszar sąsiedniej rejencji szczecińskiej, wykazujący umiarkowane natężenie emigracji (stosunkowo niskie w przedpomorskich powiatach z przewagą wielkiej własności ziemskiej oraz usytuowanych wokół Zalewu Szczecińskiego), był najbardziej heterogeniczny pod względem interesujących nas stosunków. Odpływ ludności rolniczej został tam sklasyfikowany w czterech grupach, przy czym żadna z osobna nie uzyskała wyraźnej przewagi liczebnej. Obserwacja ich rozkładu przestrzennego pozwala wyprowadzić wniosek, że na obszarze rejencji szczecińskiej wzrost natężenia emigracji z rolnictwa postępował z północy na południe. Ten ostatni fakt stoi w pewnej opozycji do sygnalizowanego kierunku zmian zjawiska na linii zachód–wschód. Odmienność ta może mieć związek z tym, że na południu rejencji szczecińskiej, szczególnie w powiatach gryfińskim i szadzkim, w areale użytków rolnych stosunkowo znaczny udział miały mniejsze gospodarstwa⁴³, z których częściej wywodziły się osoby bezrolne czy bezrobotne. Wprawdzie w rejencji koszalińskiej, podobnie jak w szczecińskiej, wystąpiły te same klasy intensywności zjawiska (w obu okręgach brak najniższej) – oczywiście o różnej liczebności – ale na obszarze Ostpommern zaznaczyła się wyraźnie dominacja grupy umiarkowanie-wysokiego odpływu ludności z rolnictwa (osiem powiatów z dwunastu). Być może mamy tu do czynienia z pewną regułą, według której obszary położone międzybiegunowo powinny odzna-

⁴¹ Obliczenia na podstawie ALPP (Die Abwanderung aus den einzelnen Landkreisen – Tabelle 1a, 1b, 2a, 2b).

⁴² Por. Anna Maria LEONOWICZ, *Kartogram jako forma zależności zjawisk geograficznych* (Prace Geograficzne IGiPZ PAN, nr 2016), Warszawa 2006, s. 20.

⁴³ Por. W. JACOBI, op.cit., s. 15.

Mapa 2. Liczba bezwzględna i względna osób (na 100 zatrudnionych w charakterze personelu rolniczego) opuszczających wieś w powiatach Pomorza Zachodniego w okresie I I 1928 – 30 VI 1929

czać się największą zmiennością przestrzenną zjawiska. Tak czy inaczej, uwagi W. Jacobiego co do związku natężenia emigracji z jej typem – indywidualna/zespołowa – znajdują mocne potwierdzenie w zdezagregowanej przestrzeni: w powiatach odznaczających się najwyższą częstotliwością ucieczki ze wsi, tj. szadzkim (rejencja szczecińska), drawskim i bytowskim (rejencja koszalińska), w największym stopniu strumień migracyjny był kształtowany przez wychodźców opuszczających w pojedynkę swe dotychczasowe miejsca zamieszkania. Związek ten uwidocznił się najwyraźniej na obszarze Ostpommern z wyjątkiem powiatów o stosunkowo niskim natężeniu emigracji z rolnictwa (kołobrzesko-karliński i lęborski), co tylko potwierdza opisaną regułę. Ponadto stosując metodę kwintylowego podziału zbioru, można dowieść, że tereny wododziału były w największym stopniu dotknięte „Landfluchtem”. Powyżej wartości czwartego kwintyla dzielącego zbiorowość w proporcji 4/5 do 1/5 zostały sklasyfikowane takie powiaty, jak: pyrzycki, szadzki (rejencja szczecińska), drawski, szczecinecki, świdwiński, bytowski (rejencja koszalińska).

WPROWADZENIE DO METODY

Rozprawa W. Jacobiego – powtórzmy jeszcze raz – przyciąga uwagę poszukiwaniem odmienności przestrzennych w kształtowaniu się zjawiska emigracji z rolnictwa. Weryfikację ustaleń autora na temat różnicowania struktury kierunków odpływu w przestrzeni Pomorza Zachodniego dokonano za pomocą jednej z wielu metod taksonomicznych. Istotny wkład w rozwój tych ostatnich wnoszą polscy naukowcy⁴⁴. Za ojca interesującej nas metody badawczej, opartej na numerycznych obliczeniach, uznaje się antropologa Jana Czekanowskiego⁴⁵, jednak dopiero na początku lat pięćdziesiątych XX w. wieloetapowa klasyfikacja obiektów znalazła w świecie nauki swoje należne miejsce za sprawą zespołu osób skupionych wokół pragmatycznego matematyka Hugo Steinhausa⁴⁶. Wprowadzili oni do obiegu naukowego pojęcie „taksonomii wrocławskiej”. W kilkanaście lat później popularność zdobyła sobie aglomeracyjna idea grupowania Joe H. Warda⁴⁷. Nie ulega wątpliwości, że w polskich badaniach historycznych – w przeciwieństwie do ekonomicznych, socjologicznych czy geograficznych, by wymienić tylko kilku „beneficjentów” – właści-

⁴⁴ Józef POCIECHA, *Rozwój metod taksonomicznych i ich zastosowań w badaniach społeczno-ekonomicznych*, https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/POZ_Rozwoj_metod_taksonomicznych.pdf [dostęp z 22 V 2018 r.].

⁴⁵ Jan CZEKANOWSKI, *Zarys metod statystycznych w zastosowaniu do antropologii*, Warszawa 1913.

⁴⁶ Kazimierz FLOREK, Jan ŁUKASZEWICZ, Julian PERKAL, Hugo STEINHAUS, Stefan ZUBZYCKI, *Taksonomia wrocławska*, Przegląd Antropologiczny, t. 27: 1951, s. 193–211.

⁴⁷ Joe H. WARD, *Hierarchical Grouping to Optimize Function*, Journal of the American Statistical Association, vol. 58: 1963, no. 301, s. 236–244.

wie nie sięgano po metody taksonomiczne, poza nielicznymi wyjątkami⁴⁸. Jak się wydaje, na grunt rodzimych badań nad przeszłością jako pierwsi próbowali je przeszczepić Kazimierz Zajac i Tadeusz Grabiński⁴⁹, jednakże bez większego powodzenia z uwagi na zastosowany sposób wykładu, trudny w odbiorze dla osób z wykształceniem humanistycznym. Aktualnie tego niełatwego zadania podjęła się Lucyna Błażejczyk-Majka⁵⁰, propagując ideę łączenia badań historycznych z metodami taksonomicznymi, których zastosowanie może wspomagać formułowanie syntetycznych wniosków, szczególnie w studiach nad dziejami gospodarczymi, społecznymi czy ludnościowymi.

Na podstawie dobranych wskaźników (nazywanych zmiennymi diagnostycznymi) bądź struktur, z użyciem różnych miar odległości, metody taksonomiczne pozwalają przedstawiać relacje (nie)podobieństwa między obiektami, np. ludźmi, rodzinami, instytucjami, jednostkami przestrzennymi etc. (w naszym wypadku powiatami ziemskimi), a także zaliczać dane obiekty do w miarę jednorodnych grup. Obiekty mogą też, ale nie muszą, podlegać wartościowaniu w drodze ich pozycjonowania względem siebie lub obiektu przyjętego za wzorzec, tj. „punkt” odniesienia, dzięki czemu daje się określić poziom rozwoju danego obiektu czy grupy obiektów pod kątem wybranych cech. Uporządkowanie taksonomiczne może mieć charakter liniowy bądź nieliniowy. Upraszczając, z nieliniowością mamy wtedy do czynienia, gdy przynajmniej jakies dwa obiekty – każdy z osobna – są najbardziej podobne do jakiegoś innego obiektu⁵¹. Tego rodzaju uporządkowanie, dodajmy bezwzorcowe, w którym usytuowanie obiektów względem siebie nie będzie stanowić podstawy do oceny ich poziomu rozwoju, natomiast umożliwi wyodrębnienie w mia-

---

⁴⁸ Przykładowo dla dawnego Pomorza Zachodniego można wyliczyć tylko trzy prace łączące badania historyczne z metodami taksonomicznymi: Mirosława GAZIŃSKA, Radosław GAZIŃSKI, *Z badań nad rozwojem ludności miast Pomorza Pruskiego w latach 1762–1776 – analiza statystyczna*, Przegląd Statystyczny, t. 42: 1995, z. 1, s. 107–127; iudem, *Rzemiosło w miastach Pomorza Pruskiego w 1779 i 1782 r. Analiza taksonomiczna*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Taksonomia, t. 17: 2010, nr 107, s. 62–70; Dariusz K. CHOJECKI, *Od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego. Demografia i zdrowotność głównych ośrodków miejskich Pomorza Zachodniego w dobie przyspieszonej urbanizacji i industrializacji w Niemczech (1871–1913)*, Szczecin 2014, s. 47 i in.

⁴⁹ Kazimierz ZAJĄC, Tadeusz GRABIŃSKI, *Regionalizacja struktury społecznej i produkcji rolnej na Śląsku w końcu XVIII w.*, *Przeszłość Demograficzna Polski*, t. 13: 1981, s. 11–36.

⁵⁰ Lucyna BŁAŻEJCZYK-MAJKA, *Zastosowanie wybranych metod taksonomicznych w badaniach historycznych*, Poznań 2018; eadem, *Zastosowanie analizy skupień w badaniach historycznych na przykładzie występowania chorób zakaźnych w powiatach województwa poznańskiego w 1946 r.*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, R. 78: 2017, s. 317–344.

⁵¹ Chociażby przykładowe parafie A, D, F (jednostki przestrzenne) za najbliższego sąsiada taksonomicznego mają parafię B, ale parafia B wykazuje największe podobieństwo w stosunku do parafii E.

Tabela 1. Struktura kierunków odpływu ludności z rolnictwa w powiatach ziemskich na Pomorzu Zachodnim w okresie I I 1928 – 30 VI 1929

Rejencja	Powiat	Liczba osób wiódących w emigracji	Ogółem	Pomorze Zachodnie					Niemcy (bez Pomorza Zachodniego)				Zagranica
				miejscowości kapielskowe	mniejsze miasta	średnie miasta	Szczecin	Berlin	miasta na zachódzie Niemiec	pozostałe miasta	pozostałe miejscowości		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
szczecińska	anklamski	132	100	0,8	43,9	0,8	5,3	16,7	1,5	24,2	6,8	—	
szczecińska	kamiński	178	100	7,3	36,0	1,1	14,6	16,9	1,7	9,6	12,9	—	
szczecińska	demmiński	208	100	1,0	38,0	1,0	5,3	26,0	2,4	22,1	4,3	—	
szczecińska	gryficki	259	100	1,2	53,7	10,8	6,9	21,6	1,5	3,5	0,8	—	
szczecińska	gryfiński	331	100	—	16,3	3,6	34,7	28,7	0,3	12,4	3,0	0,9	
szczecińska	nowogardzki	245	100	1,2	44,5	7,3	24,1	13,5	4,5	4,1	0,8	—	
szczecińska	pyrzycki	976	100	0,1	14,5	14,4	27,4	25,4	1,6	12,3	4,1	0,1	
szczecińska	randowski	392	100	—	7,7	0,8	44,6	26,3	1,8	11,0	7,7	0,3	
szczecińska	reski	356	100	0,6	49,4	4,5	12,9	18,5	2,0	7,6	4,2	0,3	
szczecińska	szadzki	630	100	1,1	15,7	31,9	16,5	22,1	1,9	8,3	2,5	—	
szczecińska	ueckermundzki	82	100	3,7	22,0	—	15,9	25,6	—	18,3	14,6	—	
szczecińska	uznamsko-woliński	65	100	12,3	53,8	3,1	10,8	7,7	1,5	3,1	7,7	—	
stralsundzka	franzburski	116	100	—	13,8	38,8	—	11,2	—	26,7	9,5	—	
stralsundzka	greifswaldzki	159	100	1,3	28,9	34,6	5,0	16,4	1,9	7,5	4,4	—	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
stralsundzka	grimmenski	248	100	—	30,2	39,5	1,2	11,3	1,2	12,1	4,4	—
stralsundzka	rugijski	78	100	—	10,3	20,5	5,1	17,9	9,0	29,5	7,7	—
koszalińska	białogardzki	417	100	0,2	33,3	6,5	6,0	41,0	5,0	5,3	2,6	—
koszalińska	bobolicki	252	100	0,4	24,2	12,7	3,2	41,3	3,2	8,3	6,3	0,4
koszalińska	bytowski	277	100	—	22,0	2,2	0,4	22,0	10,5	10,5	32,5	—
koszalińska	drawski	381	100	0,3	40,9	1,6	6,3	30,7	5,0	11,3	3,9	—
koszalińska	koszaliński	243	100	—	12,3	57,2	2,1	17,3	3,7	4,5	2,9	—
koszalińska	kołobrzESCO- karliński	148	100	0,7	12,2	47,3	3,4	27,7	4,1	4,1	0,7	—
koszalińska	lęborski	292	100	0,3	25,0	7,9	0,7	18,8	11,0	10,3	25,3	0,7
koszalińska	szczeciński	997	100	0,5	20,2	1,5	4,9	46,9	5,3	10,1	10,2	0,3
koszalińska	miastecki	344	100	—	9,6	9,6	1,5	36,9	7,6	15,1	18,6	1,2
koszalińska	świdwiński	185	100	1,1	49,7	3,2	3,2	30,3	6,5	3,8	1,1	1,1
koszalińska	slawieński	474	100	—	31,0	12,2	1,5	42,8	3,0	4,6	4,9	—
koszalińska	slupski	916	100	2,4	3,8	36,8	1,4	32,0	3,1	7,9	11,9	0,8
	Razem	9381	100	0,8	23,4	14,8	10,8	28,7	3,6	9,9	7,7	0,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie *Die Abwanderung aus der Landwirtschaft der Provinz Pommern. Statistische Erhebung in der Zeit vom 1.1.1928 bis 30.6.1929 unter besonderer Berücksichtigung der Abwanderungsgründe*, bearb. v. Joseph KURIG, Stettin [1930] (Die Abwanderung aus den einzelnen Landkreisen – Tabelle 1a, 1b, 2a, 2b).

rę jednorodnych grup – skupisk obiektów pod względem podobieństwa struktur – wchodzi w krąg naszego zainteresowania⁵².

Należy zaznaczyć, że dla struktur nie ma wymogu sprawdzania związków współzależności⁵³ pomiędzy ich składnikami wyrażonymi jako udziały względne⁵⁴ z unormowanego przedziału [0; 1], których suma jednostkowa daje 1, a w formie częściej stosowanej, bo procentowej [0; 100], co oczywiście – 100. Z powyższego wynika, że badanie relacji (nie)podobieństwa w zasadzie jest trudniejsze w wypadku, gdy w charakterystyce wielozmiennej interesujących nas zjawisk posługujemy się różnego rodzaju wskaźnikami, które wymagają odpowiedniego doboru ich zestawu i przyjęcia określonej metody normalizacji, a mówiąc prościej, sprowadzenia ich często różnych mian do wspólnego mianownika, czym w artykule właściwie nie będziemy się zajmować. W naszym bowiem wypadku normalizacja danych sprowadza się do prostej czynności, tj. wyznaczenia procentowych udziałów względnych dla każdego obiektu – powiatu (28 jednostek), aczkolwiek w kilku wypadkach jest to działanie „na wyrost”, zważywszy na mniejszą od stu bezwzględną liczbę emigrantów (zob. tabela 1).

KROKI PROCEDURY BADAWCZEJ

Mając wyznaczone udziały względne, należy przyjąć metodę pomiaru odległości struktur i na jej podstawie wyznaczyć syntetyczne wartości niepodobieństwa porównywanych obiektów (każdy z każdym), co w naszym przypadku oznacza wyliczenie 784 wartości (28 x 28), z których tylko niecała połowa (378 różnych par) będzie przedmiotem analizy z uwagi na symetryczność macierzy odległości, macierzy, której przekątna (diagonalna) składa się z zer (zob. aneks). W obliczeniach posłużymy się naturalną, prostą metryką miejską⁵⁵, która jest sumą bezwzględnych różnic udziałów dla danych kategorii porównywanych ze sobą dwóch obiektów. Wyznaczywszy macierz odległości struktur, wyszukujemy w niej pary różnych obiektów najbardziej do siebie podobnych, czyli takich, które mają między sobą najkrótsze odległości metryczne (zob. tabela 2). Obiekty wchodzące w skład tych par nazywane są wierzchołkami, a ich wzajemne odległości – powiązaniem, wiązkami lub krawędziami. Liczba uzyskanych tą drogą par wynosi tyle, ile jest obiektów (w naszym wypadku 28). Często zdarza się, że pary obiektów są wzajemnie do siebie podobne, dajmy na to jakiś O_i wiąże się z jakimś O_j , a ten sam O_j odznacza się naj-

⁵² Andrzej MŁODAK, *Analiza taksonomiczna w statystyce regionalnej*, Warszawa 2006, s. 23 i in.

⁵³ Ibid., s. 52–53.

⁵⁴ Udziały względne są wynikiem działania normalizacyjnego w postaci przekształcenia ilorazowego, które „odpowiada” na pytanie, jak się ma część do całości.

⁵⁵ Zob. A. MŁODAK, op.cit., s. 48.

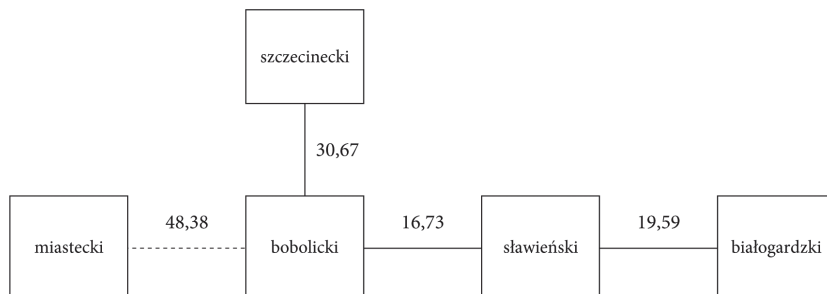
krótszą odległością w stosunku do O_i . W macierzy odległości kierunków odpływu odnajdziemy siedem takich „lustrzanych” par powiatów uporządkowanych tu według rosnącej długości krawędzi: sławieński – bobolicki (bobolicki – sławieński itd.), bytowski – łęborski, anklamski – demmiński, greifswaldzki – grimmeński, koszaliński – kołobrzESCO-karliński, gryfiński – pyrzycki, gryficki – reski). W dalszym postępowaniu eliminuje się tego rodzaju powtórzenia, w efekcie czego przy tworzeniu skupień pierwszego rzędu są brane pod uwagę tylko unikatowe pary (tu $28 - 7 = 21$).

Tabela 2. Skupienia pierwszego rzędu dla struktury kierunków odpływu ludności z rolnictwa w powiatach ziemskich na Pomorzu Zachodnim w okresie 1 I 1928 – 30 VI 1929

Powiat	Minimum	Powiat	Numer skupienia pierwszego rzędu
bobolicki (Bublitz)	16,73	sławieński (Schlawe)	1
białogardzki (Belgard)	19,59	sławieński (Schlawe)	1
szczecinecki (Neustettin)	30,67	bobolicki (Bublitz)	1
miastecki (Rummelsburg)	48,38*	bobolicki (Bublitz)	1
bytowski (Bütow)	21,06	łęborski (Lauenburg)	2
anklamski (Anklam)	21,18	demmiński (Demmin)	3
drawski (Dramburg)	23,84	demmiński (Demmin)	3
świdwiński (Schivelbein)	27,71	drawski (Dramburg)	3
greifswaldzki (Greifswald)	21,64	grimmeński (Grimmen)	4
szadzki (Saatzig)	35,83	greifswaldzki (Greifswald)	4
franzburski (Franzburg)	39,35	grimmeński (Grimmen)	4
rugijski (Rügen)	47,21*	franzburski (Franzburg)	4
koszaliński (Köslin)	25,53	kołobrzESCO-karliński (Kolberg-Körlin)	5
słupski (Stolp)	43,61*	kołobrzESCO-karliński (Kolberg-Körlin)	5
gryfiński (Greifenhagen)	26,68	pyrzycki (Pyritz)	6
randowski (Randow)	32,03	gryfiński (Greifenhagen)	6
gryficki (Greifenberg)	28,45	reski (Regenwalde)	7
nowogardzki (Naugard)	34,40	reski (Regenwalde)	7
kamiński (Kammin)	38,20	reski (Regenwalde)	7
uznamsko-woliński (Usedom-Wollin)	39,27	reski (Regenwalde)	7
ueckermündzki (Ueckermünde)	40,92*	kamiński (Kammin)	7

Uwaga: gwiazdką (*) oznaczono wartości większe od progowej wartości braku podobieństwa.

Rysunek 1. Skupienie pierwszego rzędu nr 1 dla struktury kierunków odpływu ludności z rolnictwa w powiatach ziemskich na Pomorzu Zachodnim w okresie 1 I 1928 – 30 VI 1929

Źródło: opracowanie własne.

Skupienia powstają przez łączenie krawędziami najbliżej ze sobą sąsiadujących wierzchołków, przy czym każdy wierzchołek może wystąpić w zespole tylko raz. Powyższe dane przedstawiają skupienie, którego zaczątek stanowi najkrótsza odległość w macierzy struktury kierunków odpływu ludności z rolnictwa, uzyskana dla powiatów bobolickiego i sławieńskiego, tj. 16,73 (w całym regionie jednostki najbardziej do siebie podobne)⁵⁶. Uwzględniając długość krawędzi i wzajemne położenie wierzchołków, można powiedzieć, że powiat białogardzki był najbardziej podobny do powiatu sławieńskiego, który z kolei był najbardziej podobny do bobolickiego, do powiatu bobolickiego zaś najbardziej podobne były szczecinecki i miastecki. Jednakże ten ostatni, antycypując, pod względem podobieństwa odcinał się dość wyraźnie od bobolickiego (48,38), przez co opisane pięcioelementowe skupienie nie ma jednorodnego charakteru. Zaprezentowany układ pierwszego skupienia, w zależności od potrzeb, mógłby wyglądać nieco inaczej, oczywiście z zachowaniem zasady styczności krawędzi wierzchołków, między którymi występuje najkrótsza odległość. Łącząc wierzchołki, otrzymano siedem skupień pierwszego rzędu – spójnych grafów (zob. rysunek 1). Następnie, wybierając do grupowania metodę średniej odległości między parami obiektów, których elementy przynależą do różnych dwóch porównywanych skupień⁵⁷, ustalono najmniejsze przeciętne wartości łączonego skupiska (tabela 3).

⁵⁶ Na przeciwległym biegunie usytuowała się para powiatów słupski i uznamsko-woliński, dla których odległość w macierzy kierunków odpływu wyniosła aż 138,56 (najmniej podobne do siebie w grupie 28 jednostek).

⁵⁷ Jeśli np. skupienie x ma trzy obiekty, a skupienie y – siedem, to oblicza się średnią arytmetyczną z 21 odległości. Innymi słowy, liczba wartości branych do obliczeń jest iloczynem liczby

Tabela 3. Najkrótsze odległości między skupieniami pierwszego rzędu uzyskane na podstawie metody średnich połączeń dla struktury kierunków odpływu ludności z rolnictwa w powiatach ziemskich na Pomorzu Zachodnim w okresie 1 I 1928 – 30 VI 1929

Numer skupienia pierwszego rzędu	Odległość	Numer skupienia pierwszego rzędu
3	54,64*	7
4	61,12*	5
1	62,92*	3
1	67,14*	2
1	79,80*	6
1	84,99*	4

Uwaga: gwiazdką (*) oznaczono wartości większe od progowej wartości braku podobieństwa. Źródło: opracowanie własne.

Do ostatecznego podziału zbiorowości powiatów na skupiska według rozpatrywanego podobieństwa zastosowano metodę naturalnego podziału dendrytu. Zgodnie z nią 27 wartości z tabeli 2 i 3 uszeregowano razem nierosnąco, na ich podstawie wyliczono 26 stosunków wartości poprzedzających do poprzedzonych i ustalono najmniejszy iloraz, który spełniał warunek, że następny po nim był większy od niego. W efekcie otrzymano wartość progową niepodobieństwa $\alpha > 39,35$ (oznaczenie gwiazdką), której przyjęcie pozwoliło wydzielić 11 grup w miarę jednorodnych powiatów pod względem struktury kierunków ucieczki z rolnictwa w interesującym nas okresie (zob. rysunek 2). Warto dodać, że taki sam podział uzyskano także, stosując metodę ekstremów Edwarda Nowaka, w której obliczeniach jest brana pod uwagę najmniejsza wartość odległości i największą wartość odległości w całej macierzy⁵⁸.

elementów wchodzących w skład skupienia x i skupienia y . Przykładowo wyznaczając najkrótszą odległość pomiędzy drugim skupieniem pierwszego rzędu, w skład którego weszły powiaty lęborski i bytowski, a pozostałymi skupieniami pierwszego rzędu, okazało się, że skupienie to łączy się najkrótszą średnią odległością ze skupieniem pierwszym (67,14). W tym przypadku średnią arytmetyczną wyznaczono na podstawie dziesięciu wartości.

⁵⁸ Por. Edward NOWAK, *Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1990, s. 70–71, 76; A. MŁODAK, op.cit., s. 84, 91; L. BŁAŻEJCZYK-MAJKA, *Zastosowanie wybranych metod*, s. 52–53.

Rysunek 2. Skupienia struktury kierunków odpływu ludności z rolnictwa w powiatach ziemskich na Pomorzu Zachodnim w okresie 1 I 1928 – 30 VI 1929 ($N = 28$; $M = 9$; normalizacja – udziały względne; odległości – metryka miejska; wiązanie skupień pierwszego rzędu – metoda średnich połączeń)

Kierunki odpływu osób wiodących w emigracji (%):

M_1 – miejscowości kąpieliskowe na Pomorzu Zachodnim.

M_2 – mniejsze miasta na Pomorzu Zachodnim.

M_3 – średnie miasta na Pomorzu Zachodnim (powiaty grodzkie bez szczecińskiego).

M_4 – Szczecin.

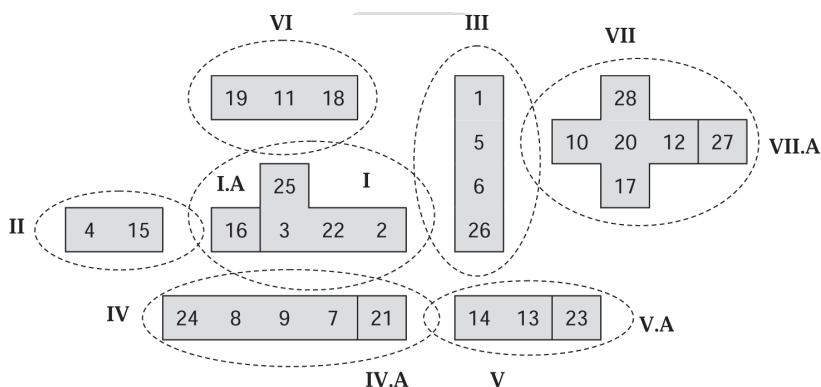
M_5 – Berlin.

M_6 – miasta na zachodzie Niemiec.

M_7 – pozostałe miasta w Niemczech.

M_8 – inne miejscowości w Niemczech.

M_9 – zagranica.

Objaśnienia:

- Skupienia pierwszego rzędu – wypełnienie szare.
- Skupienia po weryfikacji metodą naturalnego podziału – prostokąty.
- Skupienia pierwszego rzędu najbliższe sobie – sygnalizowane częściami wspólnymi elips.
- Powiaty: 1 – anklamski, 2 – białogardzki, 3 – bobolicki, 4 – bytowski, 5 – demmiński, 6 – drawski, 7 – franzburski, 8 – greifswaldzki, 9 – grimmeński, 10 – gryficki, 11 – gryfiński, 12 – kamieński, 13 – kołobrzESCO-karliński, 14 – koszaliński, 15 – lęborski, 16 – miasteczki, 17 – nowogardzki, 18 – pyrzycki, 19 – randowski, 20 – reski, 21 – rugijski, 22 – sławieński, 23 – słupski, 24 – szadzki, 25 – szczeciński, 26 – świdwiński, 27 – ueckermündzki, 28 – uznamsko-woliński.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych w tabelach 2 i 3.

ZRÓŻNICOWANIE STRUKTUR KIERUNKÓW ODPŁYWU Z ROLNICTWA

W grupie 21 par powiatów tworzących skupienia najkrótszych odległości pięć par – a szczególnie pierwsza – odznaczało się bardzo dużym podo-

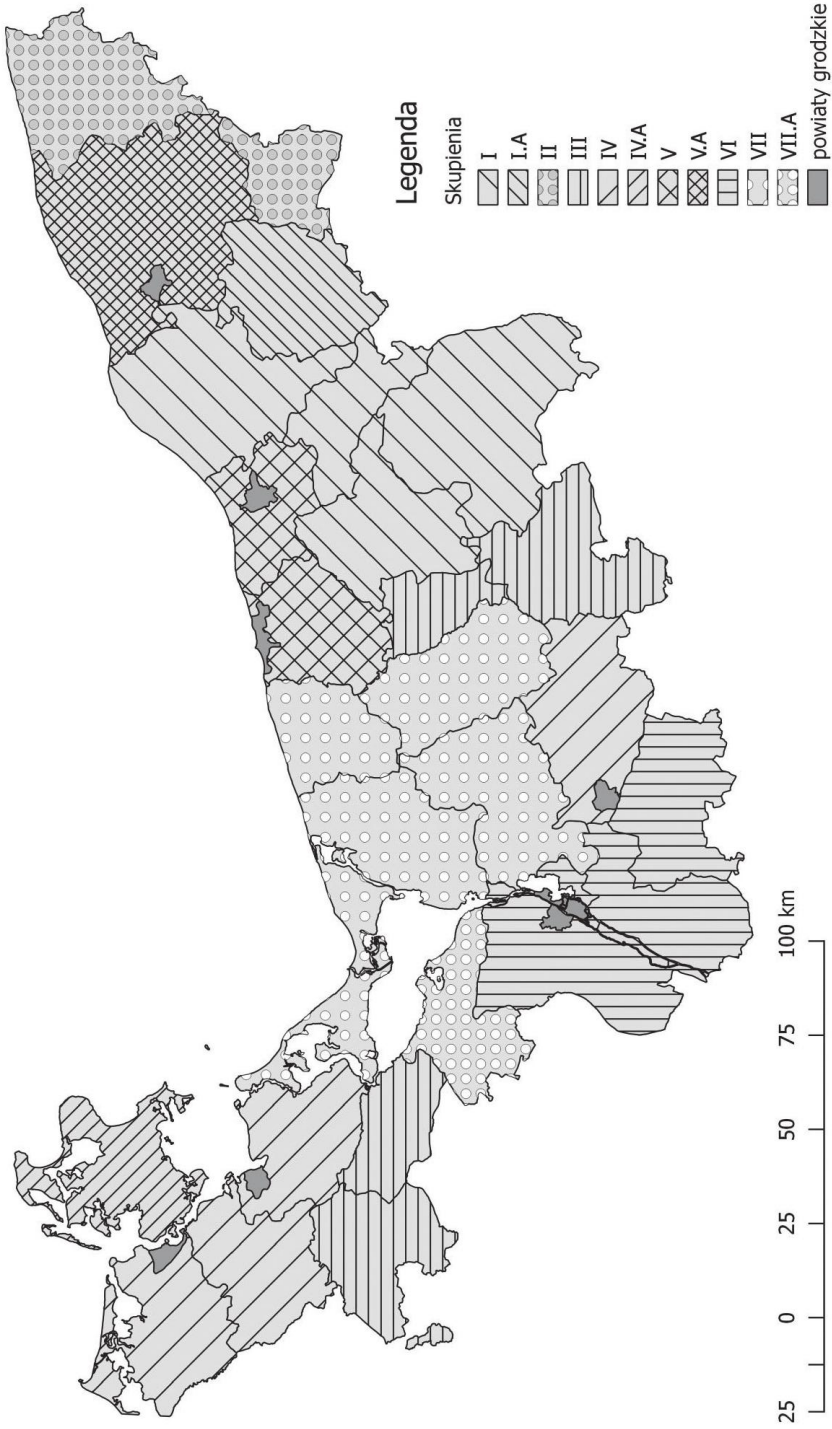
bieństwem kierunków odpływu ludności z rolnictwa⁵⁹: bobolicki – sławieński, białogardzki – sławieński, bytowski – łęborski, anklamski – demmiński i greifswaldzki – grimmeński (zob. tabela 2). Wszystkie powiaty tworzące pary miały wspólny mianownik, mianowicie sąsiadowały ze sobą w przestrzeni geograficznej. Pozwala to pośrednio wnioskować, że decyzje o kierunku wychodźstwa były zazwyczaj podejmowane na podstawie wiadomości krążących w lokalnej społeczności i zgodnie z pewną tradycją ruchów wędrowniczych (migracja łańcuchowa). Owa wiedza i tradycja, obok sieci komunikacyjnej i położenia względem miejsc napływu, musiały wywierać istotny wpływ na szlaki przemieszczeń ludności. Stopień podobieństwa struktur kierunków odpływu z rolnictwa nie zależał proporcjonalnie od poziomu intensywności zjawiska ucieczki ze wsi, przy czym należy zauważyć, że żaden z powiatów rejencji szczecińskiej położonych na prawym brzegu Odry, a także na lewym – za wyjątkiem dwóch cechujących się dominacją wielkiej własności ziemskiej, które graniczyły z obszarniczą rejencją stralsundzką – nie odznaczał się wysokim stopniem podobieństwa względem innego, co sugeruje mniej kolektywne zachowania migracyjne w tej części regionu i koresponduje z uwagami wypowiedzianymi na temat heterogeniczności zjawiska emigracji z rolnictwa na obszarze „międzybiegunowym”. Analiza skupień powinna doprecyzować poczynione tu ustalenia, dając także obraz zróżnicowania kierunków ucieczki ze wsi w obrębie dużych jednostek administracyjnych czy na styku ich granic.

Z pomocą taksonomii wrocławskiej zostało wydzielonych siedem skupień pierwszego rzędu o różnej liczbie elementów, tj. od dwóch do sześciu, którym nadano kolejne numery według wielkości najkrótszego wiązania w obrębie danego skupienia. Dlatego też numer pierwszy otrzymał pięcioelementowy klastery⁶⁰ zawierający dwa powiaty najbardziej podobne do siebie na całym Pomorzu Zachodnim pod względem kierunków ucieczki ze wsi: bobolicki i sławieński (16,73). W najliczniejszym sześcieelementowym skupieniu rolę zwornika odgrywał powiat reski, który pozostawał w relacji podobieństwa aż z czterema powiatami, aczkolwiek skupienie to nie było jednorodne. Dla nas istotne znaczenie ma to, że wszystkie skupienia pierwszego rzędu miały przestrzenny charakter, innymi słowy powiaty wchodzące w ich skład graniczyły ze sobą bądź były blisko siebie położone, jak miało to miejsce w wypadku drugiego klastra (bytowski, łęborski). Ponadto trzy wieloelementowe skupienia pierwszego rzędu, tj. pierwsze, czwarte i siódme, obejmujące łącznie 14 po-

---

⁵⁹ Wniosek wyciągnięty na podstawie wartości nieuśrednionego względnego wskaźnika podobieństwa struktur. Ta unormowana miara podobieństwa, dająca wyniki w przedziale [0;1], traci nieco na czułości w wypadku zerowych udziałów. Zob. Mieczysław SOB CZYK, *Statystyka opisowa*, Warszawa 2010, s. 81.

⁶⁰ Wymiennie używam pojęć „skupienie” i „klastery”.

Mapa 3. Zróżnicowanie struktury kierunków odpływu z rolnictwa na Pomorzu Zachodnim w okresie 1 I 1928 – 30 VI 1929
(źródło: opracowanie własne na podstawie rysunku nr 2)

wiatów (nie licząc szadzkiego), cechowały się zwartością przestrzenną, mimo że – celowo – nie zastosowano procedury regionalizacji, zakładającej w pierwszym rzędzie łączenie obiektów sąsiadujących ze sobą w przestrzeni geograficznej⁶¹. Wszystko to utwierdza w przekonaniu, że kierunki ucieczki ze wsi na Pomorzu Zachodnim nie były kształtowane w sposób bezładny, a wykazywały się określonymi prawidłowościami przestrzennymi. Po pierwsze, wszystkie małe jednostki administracyjne rejencji stralsundzkiej należały do tego samego skupienia pierwszego rzędu, co wzmacnia wnioskowanie W. Jacobiego na temat charakteru emigracji z rolnictwa na obszarach Neuvorpommern, owej pozostałości po ostatnim przyczółku panowania szwedzkiego na Pomorzu Zachodnim. Po drugie, tylko w wypadku trzeciego i czwartego skupienia pierwszego rzędu powiaty wchodzące w ich skład występowały na obszarze dwóch rejencji, co może świadczyć o specyfice kierunków ucieczki ze wsi w obrębie dużych jednostek administracyjnych i zdaje się w pewnej mierze bronić też W. Jacobiego. Wreszcie po trzecie – co tym razem stoi w opozycji do dwóch pierwszych stwierdzeń – w rejencjach szczecińskiej i koszalińskiej, rozpatrywanych z osobna, „ujawniła się” przynależność wchodzących w ich skład powiatów do czterech skupień pierwszego rzędu, a to daje mocny punkt wyjścia do zakwestionowania jednorodności obu obszarów pod względem kierunków emigracji z rolnictwa; po czwarte, klastry otrzymane w drodze weryfikacji metodą naturalnego podziału czy wagową Nowaka – jednoelementowe skupienia – wystąpiły na obszarze wszystkich trzech dużych jednostek administracyjnych, co szczególnie w wypadku małej rejencji stralsundzkiej, składającej się z czterech powiatów ziemskich (i dwóch grodzkich), kwestionuje postulowany przez Jacobiego obraz homogeniczności struktur kierunków odpływu z rolnictwa na Neuvorpommern (zob. mapa 3).

Czym charakteryzowały się otrzymane skupienia, których liczba po weryfikacji wyniosła jedenaście, z czego cztery okazały się jednoelementowymi „outsiderami”? Odpowiedzmy na to pytanie, stosując prosty model średnich zakładający porównanie przeciętnych wartości w poszczególnych siedmiu klastrach wieloelementowych z ogólną średnią arytmetyczną danego składnika struktury⁶². **Skupienie I** (powiaty białogardzki, bobolicki, sławieński, szczecinecki), najliczniejsze na obszarze rejencji koszalińskiej i obejmujące jej środkową część, odznaczało się intensywną emigracją pomocniczych sił rolniczych do Berlina, co wpisywało się w ogólne ustalenia W. Jacobiego poczy-

---

⁶¹ Por. Anna MAJDZIŃSKA, *Regionalizacja demograficzna. Wybrane metody i ich aplikacje*, Łódź 2016, s. 13–14.

⁶² Zob. Jerzy RUNGE, *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*, Katowice 2007, s. 232. Warto dodać, że na podstawie metody reprezentantów skupień, nieprzedstawionej tu, można wyprowadzić podobne wnioski.

nione dla całego Ostpommern. Ku temu zbiorowi ciążyło jednoelementowe **skupienie I.A** (powiat miasteczki), które jednak wyraźnie odcinało się od niego⁶³. Owo odstawanie było związane ze zwiększonym wychodźstwem do innych miejscowości leżących poza Pomorzem Zachodnim – w tym, choć słabszym – do miast położonych zapewne w większości na terenie sąsiedniego powiatu człuchowskiego wchodzącego w skład Marchii Granicznej Poznańskie-Prusy Zachodnie⁶⁴. W ucieczce ze wsi stolica Rzeszy nie cieszyła się już tak dużym zainteresowaniem na wschodnich rubieżach regionu, tj. w powiatach lęborskim i bytowskim, które tworzyły **skupienie II**. Co ciekawe, ich ludność rolnicza prawie wcale nie wybierała Szczecina na miejsce imigracji, natomiast kierowała się dość często do miejscowości położonych poza prowincją pomorską, a także do miast na zachodzie Niemiec, co było unikatowe w skali całego regionu. Źródeł tego zjawiska należy poszukiwać w nadgranicznym położeniu obu jednostek administracyjnych. Po odrodzeniu się Rzeczypospolitej ich obszar stał się miejscem masowego napływu optantów i uciekinierów z utraconej części Pomorza Gdańskiego⁶⁵, a w mniejszym stopniu z Wielkopolski⁶⁶. Pozwala to pośrednio wnioskować, że specyfikę kierunków odpływu ze wsi w tej części regionu należy przede wszystkim łączyć z powojennymi przemieszczeniami ludności; wielu tam osiadłych Niemców, którzy podjęli pracę w rolnictwie, czemu sprzyjały rządowe inicjatywy, liczyło na zmianę sytuacji politycznej i rychły powrót do miejsc wcześniejszego zamieszkania. Wraz z upływem czasu, trwania polskiego „państwa sezonowego”, oczekiwania te stawały się coraz mniej realne. Do tego dochodziło rozgoryczenie wskutek trudnego położenia materialno-finansowego⁶⁷, co z kolei musiało mieć istotny wpływ na podejmowanie decyzji o emigracji, której kierunki z powo-

⁶³ W skupieniu najkrótszych odległości połączenie powiatu miastecckiego z bobolickim (48,38) odznaczało się najdłuższą odległością, pominąwszy uśrednione wiązania pomiędzy skupieniami pierwszego rzędu.

⁶⁴ Zob. D. K. CHOJECKI, A. GIZA, E. WŁODARCZYK, op.cit., arkusze mapowe.

⁶⁵ Szczegółowe wprowadzenie w zagadnienia ruchu ludności na polskim Pomorzu Gdańskim, w tym w kwestie migracyjne, daje: Przemysław OLSTOWSKI, *Stosunki ludnościowe w województwie pomorskim*, [in:] *Historia Pomorza*, t. 5: *Województwo pomorskie i Wolne Miasto Gdańsk (1918–1939)*, cz. 1: *Ustrój, społeczeństwo i gospodarka*, red. Szczepan WIERZCHOSŁAWSKI, Przemysław OLSTOWSKI, Toruń 2015, s. 113–126.

⁶⁶ Por. H. MÜGGENBURG, op.cit., s. 33 (Tabelle 4: Herkunft der Optanten und Flüchtlingen); Józef STANIELEWICZ, *Osadnictwo kolonistów niemieckich z Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego na Pomorzu Zachodnim po pierwszej wojnie światowej*, Przegląd Zachodniopomorski, t. 10: 1966, z. 4, s. 5–19; Dariusz SZUDRA, *Wpływ I wojny światowej na procesy demograficzne w pruskiej prowincji Pomorze do 1925 r.* (cz. 2), *Zapiski Historyczne*, t. 67: 2002, z. 3–4, s. 107–143; idem, *Ludność*, s. 94–108.

⁶⁷ J. STANIELEWICZ, *Osadnictwo kolonistów*, s. 15–19; Dariusz K. CHOJECKI, *Umieralność na gruźlicę na Pomorzu Zachodnim w dobie Republiki Weimarskiej. Fakty i fikcje*, [in:] *Kondycja zdrowotna i demograficzna społeczeństwa polskiego na przestrzeni wieków* (Między Zachodem

du „obcości” wychodźców odbiegały zasadniczo od pozostałych. Warto w tym kontekście wspomnieć, że do mitów historycznych należy utarty sąd, jakoby ludność Pomorza Zachodniego w drugiej połowie XIX i pierwszej XX w. wybierała jako główny cel wędrowki uprzemysłowione regiony Westfalii i Nadrenii, czego jednak nie można powiedzieć w odniesieniu do osób zamieszkujących przed pierwszą wojną światową prowincję poznańską, zachodniopruską, a przede wszystkim wschodniopruską⁶⁸. Znaczny udział emigracji do miast na zachodzie Niemiec mógł również być w jakiejś mierze kształtowany przez re-emigrację bezrobotnych, którzy po wojnie, w ramach wzmacniania żywołu niemieckiego na pograniczu, byli zachęceni do osadnictwa na wschodnich rubieżach państwa⁶⁹.

W przeciwieństwie do obszarów położonych na wschodniej rubieży Pomorza Zachodniego powiaty usytuowane na styku rejencji koszalińskiej i szczecińskiej (świdwiński, drawski) oraz szczecińskiej i stralsundzkiej (anklamski, demmiński), które weszły w skład **skupienia III**, wyróżniały się – przy znacznym udziale wychodźstwa do Berlina – krótkodystansowymi migracjami, na co wskazuje preferowanie w kierunkach odpływu małych miast i wyjątkowo niewielkie zainteresowanie dla średnich, w czym istotną rolę musiało odgrywać oddalenie wymienionych jednostek administracyjnych od regionalnych centrów rozwoju urbanizacyjnego. **Skupienie VII** (powiaty gryficki, kamieński, nowogardzki, reski, uznamsko-woliński) wyróżniało się na tle innych wyraźnym znaczeniem imigracyjnym małych miast, a umiarkowanie niskim Berlina i malejącym zainteresowaniem dla Szczecina wraz z geograficznym oddaleniem od stolicy regionu. W skupieniu tym, o czym warto wspomnieć, znalazł się powiat uznamsko-woliński, który mimo podobieństwa do pozostałych odznaczał się pewną specyfiką. Polegała ona na stosunkowo wysokim udziale w kierunkach odpływu personelu rolniczego miejscowości kąpieliskowych i małych miast oraz na najmniejszym zainteresowaniu dla stolicy państwa jako potencjalnego miejsca imigracji. W tym malowniczym powiecie wyspiarskim, przede wszystkim w jego pasie nadmorskim, osiedlali się licznie zamożniejsi mieszkańcy stolicy państwa, zwykle po zakończeniu aktywności zawodowej. Nie można wykluczyć, że opinie wyrażane przez nich oraz wcześniejszych na temat wielkomiejskiego życia mogły m.in. wpływać deprecjująco na podjęcie decyzji o wychodźstwie do Berlina. Powiat ueckermündzki również nie był podobny do żadnego z pozostałych na Pomorzu Zachodnim

---

a Wschodem, t. 5), red. Krzysztof MIKULSKI, Agnieszka ZIELIŃSKA, Katarzyna PĘKACKA-FALKOWSKA, Toruń 2011, s. 199–202.

⁶⁸ Zob. K. KELLER, op.cit., s. 277 (Tabelle 4: Die Binnenwanderungen zwischen den preußischen Provinzen in der Zeit von 1890 bis 1900).

⁶⁹ Por. J. STANIELEWICZ, *Kolonizacja*, s. 31–33.

i utworzył jednoelementowe **skupienie VII.A**, w czym główną rolę musiało odegrać jego położenie geograficzne względem pozostałych jednostek administracyjnych. Tutejsza ludność rolnicza w ogóle nie wybierała jako cel imigracji względnie odległych powiatów grodzkich, „wyrażała” umiarkowane zainteresowanie dla Szczecina i Berlina, ponadprzeciętne zaś dla miejscowości położonych – jak można przypuszczać – na obszarze sąsiedniej Brandenburгии. Wybór małych czy pobliskich miejscowości jako miejsc osiedlenia mógł wiązać się ze specyfiką tego obszaru, na którym największy udział wśród osób opuszczających rolnictwo, bardzo wyraźnie odcinający się od innych, mieli tak zwani wolni robotnicy (dniówkowi, akordowi lub związani z pracodawcą co najwyżej krótkoterminowym kontraktem, posiadający różną pozycję majątkową⁷⁰), zapewne licznie zatrudnieni w gospodarstwach leśnych⁷¹, mniej skłonni do podejmowania decyzji o radykalnej zmianie otoczenia w porównaniu z czeladzią wiejską.

Stolica Rzeszy nie cieszyła się również zainteresowaniem ludności rolniczej zamieszkującej rejencję stralsundzką, której powiaty franzburski, greifswaldzki i grimmeński – oraz szadzki w rejencji szczecińskiej – weszły w skład **IV skupienia**. W tworzących je jednostkach administracyjnych ucieczka ze wsi, o niewielkim natężeniu (z wyjątkiem powiatu szadzkiego), wyróżniała się, zgodnie z ustaleniami W. Jacobiego, odpływem ludności rolniczej do obu powiatów grodzkich Neuvorpommern, tj. Stralsundu i Greifswaldu, a w przypadku szadzkiego – do Stargardu (a także pobliskiego Szczecina). Z uwagi na rodzinny charakter emigracja ta miała charakter krótkodystansowy. Dodajmy, że zatrudnieni na majątkach robotnicy rolni słynęli z „bogactwa w dzieci” (*Kinderreichtum*), co utrudniało podjęcie decyzji o radykalnej zmianie oto-

---

⁷⁰ Na temat tej kategorii zawodowej zob. Manfred JATZLAUK, *Soziale Zusammensetzung und wirtschaftliche Lage der Landarbeiterschaft in der Weimarer Republik (1919–1933)*, [in:] *Szlachta i ziemiaństwo polskie oraz niemieckie w Prusach i Niemczech w XVIII–XX w.*, red. Włodzimierz STĘPIŃSKI, Szczecin 1996, s. 241–242; Axel LUBINSKI, *Entlassen aus dem Untertanenverband. Die Amerika-Auswanderung aus Mecklemburg-Strelitz im 19. Jahrhundert*, Osnabrück 1997, s. 234–241; Włodzimierz STĘPIŃSKI, *Spółczesność wiejskie*, [in:] *Historia Pomorza*, t. 4: (1850–1918), cz. 1: *Ustrój, gospodarka, społeczeństwo*, red. Stanisław SALMONOWICZ, Toruń 2000, s. 325–326.

⁷¹ Wśród osób opuszczających rolnictwo aż 62,2% stanowili wolni robotnicy, przy czym relatywna liczba deputatowych nie odstawała tam od średniej. Można przypuszczać, że ekstremalnie wysoki udział rzeczony kategorii zawodowej – przy zaskakująco skromnej reprezentacji czeladzi wiejskiej – miał związek z rozwiniętą na tym obszarze gospodarką leśną. Znalazło to swój wyraz w bardzo wysokim stopniu koncentracji powierzchni zakładów rolnych i leśnych, rozpatrywanych razem. W 1925 r. pod względem wielkości ustępował on (współczynnik Lorenza 0,791) nieznacznie tylko temu, który zanotował typowo rolniczy powiat franzburski (0,801). W obliczeniach brane były pod uwagę gospodarstwa rolne i leśne, które liczyły sobie przynajmniej 2 ha.

czenia, niekoniecznie jednak w wypadku osób wykonujących zajęcia rolnicze na Rugii. Powiat obejmujący malowniczą wyspę – jednoelementowe **skupienie IV.A** – odcinał się bowiem od pozostałych, ponieważ prawie dziesiąta część wychodźców podjęła tu decyzję o emigracji do miast na zachodzie Niemiec, a 30% – do innych położonych poza granicami Pomorza Zachodniego, omijając częściej pobliski Greifswald i Stralsund. Natomiast to ostatnie miasto musiało stanowić ważny cel imigracji dla ludności rolniczej z powiatu franzburskiego, która też, z racji na sąsiedzkie położenie, dość często emigrowała do Meklemburgii, przy czym rzadziej wybierała pracę na rozlokowanych tam licznie majątkach ziemskich, o czym można pośrednio wnioskować na podstawie różnic udziałów względnych kategorii „pozostałe miasta w Niemczech” i „inne miejscowości w Niemczech”.

Krótkodystansowa emigracja do miast na prawach powiatu o funkcji turystycznej (Kołobrzeg), administracyjnej (Koszalin) i gospodarczej (Słupsk), wydzielonych z powiatów kołobrzESCO-karlińskiego, koszalińskiego i słupskiego, była czynnikiem decydującym w powstaniu **skupień V i V.A**. Emigrujący tam z rolnictwa stosunkowo rzadko wybierali małe miasta na Pomorzu Zachodnim – nie mówiąc już o Szczecinie – i inne położone poza regionem, w czym, patrząc *en bloc*, wiedli prym wychodźcy z rozległego powiatu wiejskiego słupskiego (jednoelementowe skupienie), w którym nie było żadnego miasta, co przesądziło o takim, a nie innym kształtowaniu się kierunków ucieczki ze wsi na tym wysoce zagranyzowanym obszarze. Rzucający się w oczy prawie całkowity brak zainteresowania dla stolicy regionu bez wątpienia należy łączyć z zastojem czy regresem gospodarczym zespołu miejskiego Szczecina w dobie republiki weimarskiej, szczególnie zaś wielkiego kryzysu ekonomicznego⁷². Gwoli ścisłości stagnacja dała się już zaobserwować na początku wieku XX⁷³. Mimo to Szczecin i jego przedmieścia stanowiły nadal główne miejsce napływu dla ludności opuszczającej zajęcia rolnicze w takich powiatach, jak randowski (wiejski szczeciński), gryfiński i pyrzycki, które za sprawą powyższego weszły w skład **skupienia VI**, w czym istotną rolę odgrywało ich usytuowanie względem ośrodka wielkomiejskiego i dogodność w korzystaniu ze środków komunikacyjnych mająca też pewien wpływ, jak wykazały badania W. Jacobiego na podstawie pierwotnego materiału źródłowego⁷⁴, na wybór miejsca imigracji – Szczecin czy Berlin? W tym dość jednorodnym skupieniu wyższym udziałem osób migrujących do średnich miast odznaczał się powiat pyrzycki,

⁷² Szerzej zob. Edward WŁODARCZYK, *Kształtowanie się rynku pracy a rozwój szczecińskiego przemysłu w latach 1918–1932*, Przegląd Zachodniopomorski, t. 17: 1973, z. 2, s. 43–63; idem, *Życie gospodarcze. Gospodarka Szczecina w latach 1919–1932*, [in:] *Dzieje Szczecina*, t. 3: 1806–1945, red. Bogdan WACHOWIAK, Szczecin 1994, s. 568–633.

⁷³ Zob. D. K. CHOJECKI, *Od społeczeństwa tradycyjnego*, s. 234–236.

⁷⁴ W. JACOBI, *op.cit.*, s. 57.

co wynikało z jego geograficznego położenia względem Stargardu i nieposiadania w swoich granicach innego miasta poza Pyrzycami. Tak czy inaczej ludność podszczecińskich powiatów, a przede wszystkim randowskiego, jako cel wędrowki obierała Szczecin, który przeżywał stagnację w rozwoju, i podawała przy tym częściej jako przyczynę wychodźstwa „chęć życia po miejsku”. Dlaczego? Odpowiedź wydaje się prosta. W grę musiało tu wchodzić dobre rozcznianie miejscowego rynku pracy dzięki częstym wizytom w mieście czy na jego przedmieściach, czemu z kolei sprzyjała nie tylko w swym wymiarze fizycznym sama bliskość Szczecina, lecz także znajomość miasta wynikająca z gęstej sieci powiązań towarzyskich i rodzinnych, sieci utworzonej z uprzednio przybyłych znajomych i krewnych z podszczecińskich miejscowości w dobie przyspieszonej industrializacji i rozkwitu urbanizacyjnego po likwidacji twierdzy w roku 1873⁷⁵. Rozumowanie to wspiera fakt, że w 1907 r. w grupie niemieckich ośrodków wielkomiejskich Szczecin zajmował czołowe miejsce pod względem relatywnej liczby nierodzonej ludności, ale najczęściej urodzonej na Pomorzu Zachodnim, co interpretowano w kategoriach migracji krótkodystansowych⁷⁶.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone badania dowiodły, że ukazana przez Wernera Jacobiego specyfika struktury kierunków odpływu z rolnictwa w obrębie poszczególnych rejencji nie „rozciągała się” na całą przestrzeń tych okręgów administracyjnych, skoro w drodze weryfikacji otrzymano aż 11 skupień. Co ważne, te ostatnie nie odznaczały się jakąś koncentracją w określonej przestrzeni Pomorza Zachodniego, biorąc pod uwagę przynależność czterech powiatów rejencji stralsundzkiej do dwóch skupień (IV, IV.A) – gwoli ścisłości powstałych z jednego skupienia pierwszego rzędu, co czyni niejako ustalenia W. Jacobiego w odniesieniu do zachodnich obszarów regionu najbardziej adekwatnymi – 12 powiatów rejencji szczecińskiej do pięciu skupień (III, IV, VI, VII, VII.A) i 12 powiatów rejencji koszalińskiej do sześciu skupień (I, I.A, II, III, V, V.A). Dla nas jednak większe znaczenie ma to, że otrzymane klastry, uwzględniając też skupienia pierwszego rzędu – by nie zapomnieć o jednoelementowych zbiorach – miały charakter przestrzenny i siłą rzeczy odznaczały się określoną specyfiką, co stanowiło również przedmiot naszych dociekań. Oczywiście przedstawione wyniki badań na temat kierunków odpływu z rolnictwa zachodniopomorskiego nie wyczerpują wszystkich możliwych zagadnień do przeanalizowania na podstawie unikatowego źródła ankietowego, opracowanego tabe-

⁷⁵ D. K. CHOJECKI, *Od społeczeństwa tradycyjnego*, s. 224 i in.

⁷⁶ Zob. np. Wolfgang KÖLLMANN, *Zur Bevölkerungsentwicklung ausgewählter deutscher Großstädte in der Hochindustrialisierungsperiode*, [in:] idem, *Bevölkerung in der industriellen Revolution*, Göttingen 1974, s. 140–156.

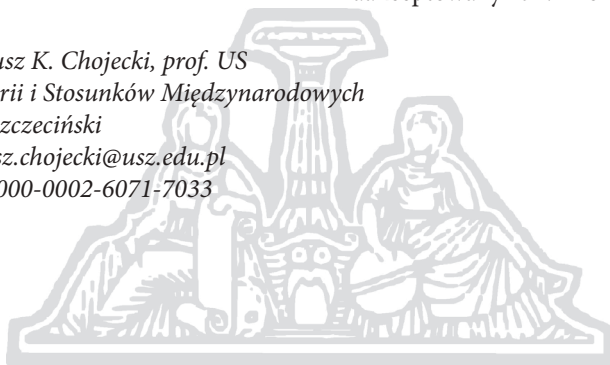
larycznie przez Josepha Kuriga. Zawarte w nim dane mogą bowiem być wykorzystane do przeprowadzenia kolejnych analiz jedno- czy wielowymiarowych, aczkolwiek w tym ostatnim przypadku rzecz raczej okaże się trudniejsza w realizacji z powodu zaobserwowanej silnej współzależność pomiędzy wartościami proponowanych wskaźników⁷⁷, które w budowie modelu mogłyby wejść do zestawu zmiennych diagnostycznych. Tak czy inaczej uwaga ta nie odnosi się do analizy struktur zjawiska. Na widnokręgu badawczym pojawia się pomysł, by ukazać specyfikę zawodową osób uczestniczących w „ucieczce ze wsi”, którą, antycypując, w niewielkim stopniu należy kojarzyć ze strukturą kierunków odpływu w zdezagregowanej przestrzeni Pomorza Zachodniego.

Nadesłany 14 IV 2019

Nadesłany po poprawkach 11 VI 2019

Zaakceptowany 27 VI 2019

Dr hab. Dariusz K. Chojecki, prof. US
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Szczeciński
e-mail: dariusz.chojecki@usz.edu.pl
ORCID ID: 0000-0002-6071-7033

⁷⁷ Zmienne: X_1 – Liczba wiodących w emigracji na 100 osób tworzących w 1925 r. siłę roboczą w rolnictwie (bez właścicieli); X_2 – Liczba właścicieli wiodących w emigracji na 100 osób wiodących w emigracji, które nie były właścicielami; X_3 – Liczba kobiet wiodących w emigracji na 100 mężczyzn wiodących w emigracji (bez właścicieli); X_4 – Mediana wieku osób wiodących w emigracji (bez właścicieli); X_5 – Liczba wspólnie emigrujących na jedną osobę wiodącą w emigracji; X_6 – Liczba wspólnie emigrujących w wieku 21 i więcej lat na jedną osobę wspólnie emigrującą poniżej 21 roku; X_7 – Procentowy udział osób wiodących w emigracji, które miały skierować się do średnich i małych miast oraz miejscowości kąpieliskowych na Pomorzu Zachodnim (bez właścicieli); X_8 – Procentowy udział osób wiodących w emigracji, które miały skierować się do Szczecina i Berlina (bez właścicieli); X_9 – Procentowy udział osób wiodących w emigracji, które miały skierować się do innych miejsc poza Pomorzem (bez właścicieli); X_{10} – Procentowy udział osób wiodących w emigracji, które były robotnikami deputatowymi lub uczestniczyły w systemie posyłek (bez właścicieli); X_{11} – Procentowy udział osób wiodących w emigracji, które były robotnikami dniówkowymi (bez właścicieli); X_{12} – Procentowy udział osób wiodących w emigracji, które należały do czeladzi wiejskiej (bez właścicieli); X_{13} – Procentowy udział osób wiodących w emigracji, które należały do pozostałych kategorii zawodowych (bez właścicieli). Zestaw przygotowany na podstawie ALPP (Die Abwanderung aus den einzelnen Landkreisen – Tabelle 1a, 1b, 2a, 2b).

ANEKS

Odległości metryki miejskiej dla struktury kierunków odpływu ludności z rolnictwa
w powiatach ziemskich na Pomorzu Zachodnim w okresie I I 1928 – 30 VI 1929

Powiat	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Powiat														
1	0	68,54	77,20	82,78	21,18	38,65	86,36	69,41	77,52	53,63	90,50	45,35	120,23	118,50
2	68,54	0	27,62	80,96	47,80	30,50	121,22	66,34	83,32	53,09	74,30	65,71	82,52	101,94
3	77,20	27,62	0	71,14	60,47	49,26	95,24	58,67	73,23	68,00	72,26	75,75	71,92	90,06
4	82,78	80,96	71,14	0	74,87	69,26	105,76	90,53	96,09	96,08	90,69	70,96	109,01	113,46
5	21,18	47,80	60,47	74,87	0	23,84	95,19	68,00	77,33	54,79	71,53	48,83	99,45	115,08
6	38,65	30,50	49,26	69,26	23,84	0	116,40	68,95	78,50	47,01	65,00	48,67	92,27	111,25
7	86,36	121,22	95,24	105,76	95,19	116,40	0	56,92	39,35	119,88	111,93	109,69	66,22	60,49
8	69,41	66,34	58,67	90,53	68,00	68,95	56,92	0	21,64	63,85	95,61	67,34	52,45	50,72
9	77,52	83,32	73,23	96,09	77,33	78,50	39,35	21,64	0	81,98	104,28	81,88	59,76	54,04
10	53,63	53,09	68,00	96,08	54,79	47,01	119,88	63,85	81,98	0	93,88	64,34	91,31	103,42
11	90,50	74,30	72,26	90,69	71,53	65,00	111,93	95,61	104,28	93,88	0	76,46	96,20	113,96
12	45,35	65,71	75,75	70,96	48,83	48,67	109,69	67,34	81,88	64,34	76,46	0	118,78	117,05
13	120,23	82,52	71,92	109,01	99,45	92,27	66,22	52,45	59,76	91,31	96,20	118,78	0	25,53

14	118,50	101,94	90,06	113,46	115,08	111,25	60,49	50,72	54,04	103,42	113,96	117,05	25,53	0
15	75,88	71,63	59,60	21,06	74,34	68,89	94,73	71,81	78,46	82,94	92,52	63,68	102,63	101,40
16	96,16	65,22	48,38	58,45	80,37	72,92	90,02	98,34	101,14	103,89	80,02	93,64	85,75	101,93
17	58,72	62,20	86,67	105,19	68,07	56,12	125,51	74,42	87,61	41,59	74,62	54,07	108,37	112,36
18	89,42	75,83	59,78	89,39	71,31	70,40	88,32	72,47	82,20	80,35	26,68	74,95	76,26	89,64
19	100,63	99,22	90,82	98,58	86,50	84,63	123,50	112,93	124,93	114,44	32,03	82,46	110,82	126,09
20	38,92	55,04	70,29	86,30	45,81	37,78	117,42	61,96	79,51	28,45	74,82	38,20	108,34	108,89
21	69,23	94,48	76,13	84,26	73,72	89,76	47,21	68,02	77,98	100,13	94,66	95,42	78,24	77,56
22	78,15	19,59	16,73	81,96	58,43	47,39	106,54	60,15	69,47	58,57	83,84	76,71	77,48	92,59
23	120,77	90,18	64,03	97,63	104,57	94,72	61,68	57,44	66,77	110,76	100,97	105,87	43,61	60,44
24	96,98	79,58	66,51	94,08	84,62	82,77	64,60	35,83	55,76	76,00	61,99	76,22	46,36	54,87
25	77,07	38,45	30,67	60,55	61,28	46,79	107,76	85,46	100,12	91,01	69,62	69,96	91,93	111,39
26	56,51	39,54	60,54	84,16	47,25	27,71	133,78	80,80	95,88	30,58	84,85	70,39	88,92	113,00
27	60,42	76,58	68,37	61,13	47,14	61,31	94,45	86,92	98,03	88,14	53,63	40,92	106,89	121,81
28	60,28	84,82	100,98	110,90	76,35	69,35	129,34	89,99	98,11	44,13	111,49	49,70	135,45	134,66

Powiaty: 1 – anklamski, 2 – białogardzki, 3 – bobolicki, 4 – bytowski, 5 – demmiński, 6 – drawski, 7 – franzburski, 8 – greifswaldzki, 9 – grimmenski, 10 – gryficki, 11 – gryfiński, 12 – kamiński, 13 – kołobrzeczko-karliński, 14 – koszaliński, 15 – lęborski, 16 – miasteczki, 17 – nowogardzki, 18 – pyrzycki, 19 – randowski, 20 – reski, 21 – rugijski, 22 – sławieński, 23 – słupski, 24 – szadzki, 25 – szczecinecki, 26 – świniński, 27 – ueckermundzki, 28 – uznamsko-woliński.

Powiat	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
Powiat														
1	75,88	96,16	58,72	89,42	100,63	38,92	69,23	78,15	120,77	96,98	77,07	56,51	60,42	60,28
2	71,63	65,22	62,20	75,83	99,22	55,04	94,48	19,59	90,18	79,58	38,45	39,54	76,58	84,82
3	59,60	48,38	86,67	59,78	90,82	70,29	76,13	16,73	64,03	66,51	30,67	60,54	68,37	100,98
4	21,06	58,45	105,19	89,39	98,58	86,30	84,26	81,96	97,63	94,08	60,55	84,16	61,13	110,90
5	74,34	80,37	68,07	71,31	86,50	45,81	73,72	58,43	104,57	84,62	61,28	47,25	47,14	76,35
6	68,89	72,92	56,12	70,40	84,63	37,78	89,76	47,39	94,72	82,77	46,79	27,71	61,31	69,35
7	94,73	90,02	125,51	88,32	123,50	117,42	47,21	106,54	61,68	64,60	107,76	133,78	94,45	129,34
8	71,81	98,34	74,42	72,47	112,93	61,96	68,02	60,15	57,44	35,83	85,46	80,80	86,92	89,99
9	78,46	101,14	87,61	82,20	124,93	79,51	77,98	69,47	66,77	55,76	100,12	95,88	98,03	98,11
10	82,94	103,89	41,59	80,35	114,44	28,45	100,13	58,57	110,76	76,00	91,01	30,58	88,14	44,13
11	92,52	80,02	74,62	26,68	32,03	74,82	94,66	83,84	100,97	61,99	69,62	84,85	53,63	111,49
12	63,68	93,64	54,07	74,95	82,46	38,20	95,42	76,71	105,87	76,22	69,96	70,39	40,92	49,70
13	102,63	85,75	108,37	76,26	110,82	108,34	78,24	77,48	43,61	46,36	91,93	88,92	106,89	135,45
14	101,40	101,93	112,36	89,64	126,09	108,89	77,56	92,59	60,44	54,87	111,39	113,00	121,81	134,66
15	0	51,78	87,54	83,67	104,19	73,79	72,59	70,31	89,88	87,70	64,99	79,71	66,56	101,79
16	51,78	0	117,50	71,63	86,38	103,75	62,09	59,99	59,20	89,20	49,10	86,02	67,19	131,75

17	87,54	117,50	0	67,83	94,69	34,40	108,82	77,69	129,53	78,10	100,12	50,77	85,21	54,63
18	83,67	71,63	67,83	0	44,01	71,94	68,37	71,90	82,20	39,79	75,10	93,69	55,38	110,19
19	104,19	86,38	94,69	44,01	0	92,56	96,19	105,10	100,33	80,86	81,13	110,31	64,52	121,70
20	73,79	103,75	34,40	71,94	92,56	0	96,82	67,31	114,24	71,48	80,67	35,72	68,46	39,27
21	72,59	62,09	108,82	68,37	96,19	96,82	0	91,27	75,38	66,91	84,47	107,91	81,36	123,08
22	70,31	59,99	77,69	71,90	105,10	67,31	91,27	0	76,18	78,85	43,17	52,36	82,94	94,55
23	89,88	59,20	129,53	82,20	100,33	114,24	75,38	76,18	0	54,75	78,64	102,96	93,98	138,56
24	87,70	89,20	78,10	39,79	80,86	71,48	66,91	78,85	54,75	0	85,21	95,77	68,93	108,96
25	64,99	49,10	100,12	75,10	81,13	80,67	84,47	43,17	78,64	85,21	0	67,68	56,90	105,84
26	79,71	86,02	50,77	93,69	110,31	35,72	107,91	52,36	102,96	95,77	67,68	0	86,50	58,96
27	66,56	67,19	85,21	55,38	64,52	68,46	81,36	82,94	93,98	68,93	56,90	86,50	0	90,32
28	101,79	131,75	54,63	110,19	121,70	39,27	123,08	94,55	138,56	108,96	105,84	58,96	90,32	0

Powiaty: 1 – anklamski, 2 – białogardzki, 3 – bobolicki, 4 – bytowski, 5 – demmiński, 6 – drawski, 7 – franzburski, 8 – greifswaldzki, 9 – grimmeński, 10 – gryficki, 11 – gryfiński, 12 – kamiński, 13 – kołobrzeczko-karliński, 14 – kozaliński, 15 – łęborski, 16 – miasteczki, 17 – nowogardzki, 18 – pyrzycki, 19 – randowski, 20 – reski, 21 – rugijski, 22 – sławieński, 23 – słupski, 24 – szadzki, 25 – szczecinecki, 26 – swidwiński, 27 – ueckermündzki, 28 – uznamsko-woliński.

Źródło: obliczenia własne na podstawie *Die Abwanderung aus der Landwirtschaft der Provinz Pommern. Statistische Erhebung in der Zeit vom 1.1.1928 bis 30.6.1929 unter besonderer Berücksichtigung der Abwanderungsgründe*, bearb. v. Joseph Kurig, Stettin [1930] (Die Abwanderung aus den einzelnen Landkreisen – Tabelle 1a, 1b, 2a, 2b), zob. też tabela 1.

DIVERSIFICATION OF THE DIRECTIONS OF POPULATION OUTFLOW
FROM AGRICULTURE IN WESTERN POMERANIA
IN 1928–1929

Abstract

Key words: Landflucht, village, migrations, Pomeranian province, Provinz Pommern, interwar period, Wrocław taxonomy

The article presents the diversity of directions of emigration from agriculture in Western Pomerania in the late 1920s. The source basis was a unique survey conducted by the West Pomeranian Chamber of Agriculture. It provided information on approximately 16 000 people participating in the escape from the countryside (Landflucht). The results of these studies have become of interest to the International Labor Office in Geneva and the International Institute of Agriculture in Rome. With the help of the Wrocław and cartographic taxonomy method, the author of the article set himself the goal of verifying the findings of Werner Jacobi. He considered the studied phenomenon at the level of land counties (Landkreise). He presented the factors shaping the clusters and spatial nature of the structures of directions of emigration, also indicating the similarities and differences in the development of the phenomenon within the regions of the Pomeranian province (Jacobi's research unit in the whole region).

AUFGLIEDERUNG DER RICHTUNGEN DES BEVÖLKERUNGSABFLUSSES
AUS DER LANDWIRTSCHAFT IN WESTPOMMERN
IN DEN JAHREN 1928–1929

Abstract

Schlüsselwörter: Landflucht, Dorf, Migrationen, Westpommern, Provinz Pommern, Zwischenkriegszeit, Breslauer Taxonomie

Der Artikel bietet eine Aufgliederung der Richtungen der Emigration aus der Landwirtschaft im Raum von Westpommern am Ende der zwanziger Jahre des 20. Jahrhunderts. Die Quellengrundlage bildeten einmalige Umfrageuntersuchungen, die von der westpommerschen Landwirtschaftskammer durchgeführt wurden. Sie lieferten Informationen über etwa 16.000 Personen, die sich an der Landflucht beteiligten. Für die Ergebnisse dieser Untersuchungen interessierten sich die Internationale Arbeitsorganisation in Genf und das Internationale Landwirtschaftsinstitut in Rom. Der Autor hat sich zum Ziel gesetzt, mit Hilfe der Methode der Breslauer und der kartografischen Taxonomie die Befunde von Werner Jacobi zu modifizieren. Er hat den untersuchten Gegenstand auf der Ebene der Landkreise überprüft. Er präsentiert die Faktoren, die zur Häufung und zum Flächencharakter in der Struktur der Emigrationsrichtungen beitragen und weist auch auf die Ähnlichkeiten und Unterschiede hin,

die sich bei der Ausgestaltung des Phänomens im Bereich der Regierungsbezirke der Provinz Pommern (der Untersuchungseinheit von Jacobi im Maßstab der gesamten Region) ergaben.

BIBLIOGRAFIA

- Albrecht, Karl. "Die preussischen Gutsbezirke." *Zeitschrift des Preussischen Statistischen Landesamts* 67 (1927): 344–477.
- Bade, Klaus J. "Massenwanderung und Arbeitsmarkt im deutschen Nordosten von 1880 bis zum Ersten Weltkrieg." *Archiv für Sozialgeschichte* 20 (1980): 265–323.
- Bade, Klaus J. *Vom Auswanderungsland zum Einwanderungsland? Deutschland 1880–1980*. Berlin: Colloquium Verlag Berlin, 1983.
- Biecek, Przemysław. *Odkrywać! Ujawniać! Objaśniać! Zbiór esejów o sztuce prezentowania danych*. Warszawa: Fundacja Naukowa SmarterPoland.pl, 2016.
- Błajejczyk-Majka, Lucyna. "Zastosowanie analizy skupień w badaniach historycznych na przykładzie występowania chorób zakaźnych w powiatach województwa poznańskiego w 1946 r." *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 78 (2017): 317–344.
- Błajejczyk-Majka, Lucyna. *Zastosowanie wybranych metod taksonomicznych w badaniach historycznych*. Poznań: Instytut Historii UAM, 2018.
- Böker, Hugo and Friedrich Wilhelm von Bülow. *Landflucht in Deutschland. Ergebnisse einer Studienreise von Dr. H. Böker und F. W. Bülow im Monat Mai 1931 in den Provinzen Pommern und Sachsen und im Freistaate Sachsen*. Genf: Internationales Arbeitsamt und Internationales Landwirtschaft-Institut, 1933.
- Brożek, Andrzej, ed. "Memoriał nadprezydentów prowincji wschodnich z 1929 r." *Przegląd Zachodni* 25/5–6 (1969): 380–389.
- Chojecki, Dariusz K. "'Volk ohne Jugend.' Strach przed starością demograficzną narodu niemieckiego (a młodością polskiego) na przykładzie poglądów Friedricha Burgdörfera." In *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*, vol. 2: *Aspekty społeczno-kulturowe*, edited by Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska and Andrzej Szwarz, 293–310. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016.
- Chojecki, Dariusz K. "Umieralność na gruźlicę na Pomorzu Zachodnim w dobie Republiki Weimarskiej. Fakty i fikcje." In *Kondycja zdrowotna i demograficzna społeczeństwa polskiego na przestrzeni wieków*, edited by Krzysztof Mikulski, Agnieszka Zielińska and Katarzyna Pękacka-Falkowska, 177–204. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Grado, 2011.
- Chojecki, Dariusz K. *Od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego. Demografia i zdrowotność głównych ośrodków miejskich Pomorza Zachodniego w dobie przyspieszonej urbanizacji i industrializacji w Niemczech (1871–1913)*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2014.
- Chojecki, Dariusz K., Andrzej Giza and Edward Włodarczyk. *Demografia – społeczeństwo – gospodarka. Atlas gmin Pomorza Zachodniego w 1939 roku*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2017.

- Czekanowski, Jan. *Zarys metod statystycznych w zastosowaniu do antropologii*. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1913.
- Dopierała, Bogdan, ed. *Ekonomiczne i demograficzne problemy Pomorza Zachodniego w świetle niemieckich materiałów źródłowych z lat 1926–1932*. Poznań: Instytut Zachodni, 1959.
- Drewniak, Bogusław. *Robotnicy sezonowi na Pomorzu Zachodnim 1890–1918*. Poznań: Instytut Zachodni, 1959.
- Feld, Wilhelm. *Die Mittelstädte Altpreußens in ihrer Bevölkerungsentwicklung zwischen 1858–1900 mit besonderer Berücksichtigung des Verhaltens der Beiden Geschlechter und mit Ausblicken auf die Methodik und die Ergebnisse der Statistik der Binnenwanderungen im allgemeinen*. Dresden: Verlag O. V. Böhmert, 1906.
- Florek, Kazimierz, Jan Łukaszewicz, Julian Perkal, Hugo Steinhaus and Stefan Zubrzycki. "Taksonomia wroclawska." *Przegląd Antropologiczny* 27 (1951): 193–211.
- Gazińska, Mirosława and Radosław Gaziński. "Rzemiosło w miastach Pomorza Pruskiego w 1779 i 1782 r. Analiza taksonomiczna." *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Taksonomia* 17/107 (2010): 62–70.
- Gazińska, Mirosława and Radosław Gaziński. "Z badań nad rozwojem ludności miast Pomorza Pruskiego w latach 1762–1776 – analiza statystyczna." *Przegląd Statystyczny* 45/1 (1995): 107–127.
- Jacobi, Werner. *Die Abwanderung der Landbevölkerung Pommerns, vornehmlich der Kreise Randow, Greifenhagen, Saatzig und Pyritz in der Zeit vom 1.1.1928 bis 30.6.1929*. Greifswald: Verlag Ratsbuchhandlung L. Bamberg, 1930.
- Jatzlauk, Manfred. "Soziale Zusammensetzung und wirtschaftliche Lage der Landarbeiterschaft in der Weimarer Republik (1919–1933)." In *Szlachta i ziemiaństwo polskie oraz niemieckie w Prusach i Niemczech w XVIII–XX w.*, edited by Włodzimierz Stępiński, 237–254. Szczecin: Wydawnictwo Archiwum Państwowego w Szczecinie, 1996.
- Keller, Karl. "Umfang und Richtung der Wanderungen zwischen den preußischen Provinzen in den Jahren 1871 bis 1925." *Zeitschrift des Preussischen Statistischen Landesamtes* 70 (1931): 273–291.
- Köllmann, Wolfgang. *Bevölkerung in der industriellen Revolution*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1974.
- Kraak, Menno-Jan and Ferjan Omerling. *Kartografia. Wizualizacja danych przestrzennych*. Translated by Wiesława Żyszkowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.
- Kurig, Joseph. *Die Abwanderung aus der Landwirtschaft der Provinz Pommern. Statistische Erhebung in der Zeit vom 1.1.1928 bis 30.6.1929 unter besonderer Berücksichtigung der Abwanderungsgründe*. Stettin: [s.n.], 1930.
- Langerstein, Julius. *Die Entvölkerung des platten Landes in Pommern von 1890 bis 1905 und ihre Ursachen*. Greifswald: Buchdr. H. Adler, inh. E. Panzig, 1912.
- Leonowicz, Anna Maria. *Kartogram jako forma zależności zjawisk geograficznych*. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN im. Stanisława Leszczyńskiego, 2006.

- Lubinski, Axel. *Entlassen aus dem Untertanenverband. Die Amerika-Auswanderung aus Mecklemburg-Strelitz im 19. Jahrhundert*. Osnabrück: Universitätsverlag Rasch, 1997.
- Majdzińska, Anna. *Regionalizacja demograficzna. Wybrane metody i ich aplikacje*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2016.
- Młodak, Andrzej. *Analiza taksonomiczna w statystyce regionalnej*. Warszawa: Wydawnictwo Difin S.A., 2006.
- Müggenburg, Hans. *Die Bevölkerungsverteilung im Reg.-Bez. Köslin*. Leipzig: Pries Hirschfeld, 1935.
- Nowak, Edward. *Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, 1990.
- Olstowski, Przemysław. "Stosunki ludnościowe w województwie pomorskim." In *Historia Pomorza*, vol. 5: *Województwo pomorskie i Wolne Miasto Gdańsk (1918–1939)*, part 1: *Ustrój, społeczeństwo i gospodarka*, edited by Szczepan Wierzchosławski and Przemysław Olstowski, 88–148. Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 2015.
- Paślawski, Jacek, ed. *Wprowadzenie do kartografii i topografii*. Wrocław: Wydawnictwo Nowa Era, 2006.
- Pociecha, Józef. "Rozwój metod taksonomicznych i ich zastosowań w badaniach społeczno-ekonomicznych." Accessed May 28, 2018. https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/POZ_Rozwoj_metod_taksonomicznych.pdf
- Poniatowska, Anna. *Polskie wychodźstwo sezonowe na Pomorzu Zachodnim 1918–1939*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1971.
- Ringel, Gehrard. *Die Landflucht aus Ostpommern. Eine Untersuchung über den Umfang der Abwanderung aus dem Reg.-Bez. Köslin in der Zeit vom 1.12.1905 bis zum 16.6.1925. Richtung, Gründe und Folgen der Landflucht*. Osterwieck, Harz, Berlin: A. M. Zickfeldt, 1939.
- Runge, Jerzy. *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2007.
- Schmidt, Hermann. *Die Landwirtschaft von Ostpreussen und Pommern. Geschichte, Leistung und Eigenart der Landwirtschaft in den ehemals ostdeutschen Landesteilen seit dem Kriege 1914–1918 und bis Ende der dreißiger Jahre*. Marburg/Lahn: Georg Blohm, 1978.
- Sobczyk, Mieczysław. *Statystyka opisowa*. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2010.
- Stanielewicz, Józef. "Osadnictwo kolonistów niemieckich z Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego na Pomorzu Zachodnim po pierwszej wojnie światowej." *Przegląd Zachodniopomorski* 10/4 (1966): 5–19.
- Stanielewicz, Józef. *Kolonizacja wewnętrzna na Pomorzu Zachodnim w latach 1919–1939*. Szczecin: Instytut Zachodnio-Pomorski, 1969.
- Stępiński, Włodzimierz. "Społeczeństwo wiejskie." In *Historia Pomorza*, vol. 4: *1850–1918*, part 1: *Ustrój, gospodarka, społeczeństwo*, edited by Stanisław Salmonowicz, 305–365. Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 2000.

- Stępiński, Włodzimierz. "Uwagi do genezy pojęcia tak zwanego polskiego niebezpieczeństwa na Pomorzu Zachodnim." In *Pomerania Ethnica. Mniejszości narodowe i etniczne na Pomorzu Zachodnim*, edited by Marzena Giedrojc and Janusz Mieczkowski, 43–50. Szczecin: AMP Paweł Majewski, 1998.
- Szudra, Dariusz. "Wpływ I wojny światowej na procesy demograficzne w pruskiej prowincji Pomorze do 1925 r. (cz. 2)." *Zapiski Historyczne* 67/3–4 (2002): 107–143.
- Szudra, Dariusz. *Ludność pruskiej prowincji Pomorze. Przemiany w ruchu naturalnym i migracyjnym w latach 1914–1939*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2005.
- Tamss, Friedrich. "Über die Abwanderung Jugendlicher aus Ostpommerschen Dörfern." *Zeitschrift für Ostforschung* 2/2 (1953): 263–275.
- Voss, Paul R. "Demography as a Spatial Social Science." *Population Research Policy Review* 26/5 (2007): 457–476. <http://dx.doi.org/10.1007/s11113-007-9047-4>.
- Wajda, Kazimierz. *Wieś pomorska na przełomie XIX i XX wieku. Kwestia rolna na Pomorzu Gdańskim*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1964.
- Ward, Joe H. "Hierarchical Grouping to Optimize Function." *Journal of the American Statistical Association* 58/301 (1963): 236–244.
- Witt, Werner. *Wirtschafts- und Verkehrsgeografischer Atlas von Pommern*. Stettin: Ostsee-Dr. und -Verl., 1934.
- Włodarczyk, Edward. "Kształtowanie się rynku pracy a rozwój szczecińskiego przemysłu w latach 1918–1932." *Przegląd Zachodniopomorski* 17/2 (1973): 43–63.
- Włodarczyk, Edward. "Życie gospodarcze. Gospodarka Szczecina w latach 1919–1932." In *Dzieje Szczecina*, vol. 3: 1806–1945, edited by Bogdan Wachowiak, 568–633. Szczecin: „13 Muz”, 1994.
- Zajac, Kazimierz and Tadeusz Grabiński. "Regionalizacja struktury społecznej i produkcji rolnej na Śląsku w końcu XVIII w." *Przeszłość Demograficzna Polski* 13 (1981): 11–36.

TNT